

„Az Lándorfejrvár elveszésének oka...”
nyelvelmlék labiális ö-zése

1. Újabb irodalomtörténeteink a XVI. század második negyedéből, pontosabban az 1530—1542 közötti évekből számon tartanak egy jelentős történelmi tárgyú emlékiratot (l. HORVÁTH, A reformáció jegyében. Bpest, 1957. 125; A magyar irodalom története. I. Szerk. KLANICZAY TIBOR. Bpest, 1964. Akadémiai Kiadó. 285—6; Magyar Irodalmi Lexikon. Bpest, 1965. Akadémiai Kiadó. III, 582), melyet föltevés és hagyományozás alapján többen Zay Ferencnek tulajdonítanak. Eredetije ismert és ismeretlen tulajdonosokon keresztül, legutoljára Jankowich Miklós gyűjteményéből a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárába került, ma pedig az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található meg Fol. Hung. 96. vagy *Magyar Nyelvelmlék* 63. cím alatt. Az irodalomban kissé nagyobb betűkkel írt kezdő során „Az Landor feyrwar El wezessenek oka E woth Es Jgy Essewth”¹ — természetesen kinél-kinél másképp átírva, (l. NySz. I, XXVIII) — vagy ennek későbbi időkből származó „*Historia De Belgradi amissione et causis*”. latin fordításán, illetve a fenti magyar megjelölés első 2—3 szavának címén ismerik (vö. HORVÁTH, i. m. 125, 126, 128, 492; MIL. 582).

Ez utóbbit a tulajdonképpeni kézirat elé helyezett üres lapra írták egyéb két apró feljegyzéssel együtt. A legelső lapon a *Magyar Nyelvelmlék* 63. sorozatcím áll ugyancsak két, nem egészen helytálló megjegyzéssel: Landor-Fejrvár elveszésének oka. (1521. Szeptemberben.) — Werancz [!] Faustus után sokkal későbbben élt valaki irta a' túlsó lapra e' latin czimet: „*Historia de Belgradi amissione et causis. Vngarice.*” A kézirat tehát az 5. oldalon kezdődik, és a 78-ig tart. Utána még több apró, nem azonos kézírású, vallásos tárgyú költemény és ima következik, amelyeknek az emlékirathoz semmi közük sincs. A memoár terjedelme tehát 74 kézíratos oldal.²

¹ A hosszú szárú s, ss, zs, a hatos alakú s, a hurkos és a 6-osra emlékeztető z, továbbá a két-vagy egy pontos y helyén, mivel csak paleográfiai sajátosságok, nyomdatechnikai okokból mindenütt s, ss, zs, y van a kéziratból vett idézetekben és adatokban.

² HORVÁTH tévesen tünteti fel: 123—203 (i. m. 492), illetve írja: „mintegy 70 nyomtatott lapot tesz ki” (uo. 126). A 186—203. oldalon közölt szöveg sem tárgy szerint, sem nyelvilag nem tartozik hozzá.

A kézirat Verancsics hagyatéka között maradt fenn, és Szalay László ennek egy részével tette közzé 1857-ben „Verancsics összes munkái” címen a Monumenta Hungariae Historica. Írók. III. kötetben (123—85). Ezt a kiadást használta föl a NySz., s erre hivatkoznak mind az irodalmárok, mind a történészek.

2. A kézirat, sajnos, nem árul el semmit sem szerzője kilétéről, sem keletkezési időpontjáról és helyéről. Jankowich nyilvánvalóan annak alapján, hogy a könyvecske oly részletesen, annyi alapos helyi ismerettel írja le a nándorfehérvári harcokat, ahogy azt csak szem- és fültanú teheti, a nándorfehérvári őrség valamelyik tagját tartotta a mű szerzőjének (MonÍrók. III, X). Szalay elmélyültebben tanulmányozta át az anyagot, amelyben az ismeretlen szerző azt is feljegyezte, hogy a hitszegő törökök a végvár összes férfiai egytől egyig kivégezték (i. h.), s erre alapozva Jankovich-csal szemben nem fogadja el azt a föltételezést, hogy a mű nándorfehérvári hős kezéből származna. Őmaga közelebbi indokolás nélkül — minden bizonnyal abból a meggondolásból, hogy Zay Ferenc Valkó vármegyéből származott, onnan is nősült, és családjának kiterjedt birtokai voltak a déli részeken, az ötvenes években pedig Verancsics követtársa volt a portánál —, Zay Ferencben látja a krónika szerzőjét.

THALLÓCZI LAJOS a Zay Ferencről írt monográfiában (Csömöri Zay Ferenc 1505—1570. Budapest, 1885. Magyar Történeti Életrajzok) elsősorban Szalay nyomán szintén Zayt tartja a kézirat szerzőjének a következő kiegészítő érveléssel: „... a dolgozat egészen Zay stylusa, orthographiája, eszejárása s mi fő saját kezeírása, telve correctiokkal. Kortársa volt az ott szereplőknek, szülőmegyéje határos volt a színhelylyel. Valószínűleg 1530—1542 közt írta, mikor sokat járt-kelt az alsó Duna vidékén” (i. m. 75; lapalji jegyzet).

HORVÁTH JÁNOS irodalomtörténész több lapot szentel a munka tartalmi, stilisztikai és nyelvi elemzésének, rámutatván előkelő helyére a XVI. sz.-i magyar nyelvű tudományos irodalomban (i. m. 125—9); a szerzőséget azonban nem látja bizonyítottnak, ACSÁDY után (ITK. 1894. 59) úgy vélekedik, hogy a „Landor Fejérvár Elveszését ugyanaz a kéz írta le, amely a «Verancsics-Évkönyv» legnagyobb részét”. Szerinte nyelvi sajátosságai, talán a helyesírásiak is, inkább a másoló nyelvét jellemzik (i. m. 125, 129). VARJAS BÉLA is kételkedik Zay szerzőségében, a Zay mellett felhozott érveket nem tartja meggyőzőeknek, elégségeseknek: „A művet száz év óta Zay Ferenc (1505—1570) szerzeményének tekintik, bár ezt kellően még senki sem bizonyította, igaz, hogy nem is cáfolta... Verancsics-csal való kapcsolata bizonyítéknak nem elegendő” (A magyar irodalom története I. Budapest, 1964. 264).

IMRE SAMU mint *Verancsics Névtelenjének* művére hivatkozik a Szabács várának építését és ostromát is leíró forrásra (IMRE, SzabV. 31; MNy. LXI, 59).

Mindeddig tehát nem derült fény a becses kútfő írójának személyére. Több más, vele összefüggő probléma is tisztázásra vár még, nevezetesen az, vajon eredeti kézirattal vagy másolattal van-e dolgunk, mikorra tehetjük elkészülté-

nek idejét. A kronológia tekintetében egyébként alig térnek el a vélemények. SZALAY 1530—1540 között sejtí a mű születését (1. MonIrók. III., XI), THALLÓCZI 1530—1542 közé helyezi keletkezését (1. i. m. 75).

3. Mielőtt a perdöntő valódi Zay-missziliseket egy másik alkalommal bemutatnánk, és az összevetés tanulságaként a szerzőség kérdésében véleményt nyilvánítanánk, a következőket fűzhetjük e felmerült vitás problémák egy részéhez: Teljesen egyet kell értenünk Szalayval abban, hogy a nándorfehérvári védők közül senki sem lehet a mű szerzője, mert az író, amikor a várbeliek reménytelen helyzetét tárja elénk, szóról szóra ezt írja: „*Mydewn || a Taborbwl ky Jndwlthak woth, Myhelyen a Taborbwl || welewky Jwthnak zemlyenwn Thwl Egy kys wewl = || =gyen Nem Mezze a dwnahoz Mynd Nyayokath a || fyr-fyath, olah Balassal Egyetewmbe, Mynd Egygh Le || wagyak mynden Marhayokba Es a gyermewkewkbe || Es az azony Nepekbe Sakmanth Tewen. . .*” (ki. 71—2).

Bár egyáltalán nem valószínű, hogy bárki is naplót vezetett volna a hatvan napig tartó egyenlőtlen harcok, a meg-megújuló véres ostromok idején, mégis meglepő az a sok apró jellemző részlet, amellyel a történetíró teljesen elfogulatlanul szól az események egy-egy mozzanatáról, a tarthatatlanná vált helyzetben bekövetkezett pillanatnyi változásokról. Elmondja, hogy „*a chazar Lewe leth — ti. hitlevelét — || hogy Senky azth Thewbby Se Lassa Se olvashassa mynd || folthon kynth zaggathyak. . .*” (ki. 72); „*. . . kyk Newolyasok || Mynd Nyayan gyalogh wotak Hane(m) chak Ew Maganak || olah Balasnak woth Egy parypaya. . . ky az parypan Ewlwen a chazar Lewe leth kezebe || Tarthya woth Nagyob Byzonyssagerth (71); . . . woth oth a zenderey Begh Hatha || Megewth Egy few waydaya a Begnek. . .*” (uo. 69). Vagy említhetnénk még a hitlevél részletes tartalmi ismertetését (uo. 71), a megadás reményében küldött ajándékok aprólékos felsorolását (uo. 68). Mindezt olyan megjelölt és szuggesztív erővel adja elő, hogy a szorongatott végváriak deákja, a drámai eseményeket átélő krónika írója sem írhatta volna le tökéletesebben, szavahihetőbben. Nagyon gyanús ez az aprólékos és pontos leírás, a megadás körülményeinek szinte minden mozzanatára kiterjedő beszámoló.

Ha figyelembe vesszük, hogy a korábbi és a későbbi eseményeknek, Mátyás király török elleni harcainak, a nádorválasztások körüli pártoskodásnak, különösen Báthori István és Werbőczy István vetélkedésének színes, eleven megörökítése semmiben sem marad el a fő cselekmény kifejtésénél, arra kell következtetnünk, hogy az ismeretlen író az események előadásában nem teljesen szabadon, de szerephez engedte jutni fantáziáját is, s a száraz, töredékes és nem összefüggő tényeket igen ügyesen, szinte írói leleményességgel kiegészítette, egymáshoz fűzte, kerek egészzé, szépirodalmi alkotássá formálta. „Emlékirata nem pusztá évkönyvszerű regisztrálása az eseményeknek, mint a Bornemisszáé volt (évszámokat nem is emleget!); folyamatos, szerves egységű elbeszélés ugyan, mint a Mindszenti Gáboré, de egysége nem csupán tárgyi és hangulati, hanem történetet értelmező gondolati egység, okozati összefüggések

láncolata.” — írja a műről szóló méltatásban HORVÁTH JÁNOS (i. m. 126). Mivel végvári vitéz, íródeák nem szedhette sorokba a vár elveszésének szomorú történetét, arra lehet gondolnunk, hogy a rabságba nem került asszonyok egyike vagy csoportja adta ezt tovább, és Nándorfehérvár eleste után ezt a magyában szájhagyományként élő történetet dolgozta föl a névtelen szerző, aki életkörülményeiről semmit sem fed fel művében.

Személyét a ránk maradt becses munka után így jellemezhetjük: Írásban, fogalmazásban nagy gyakorlattal rendelkezett. Kézírása mindvégig nagyszerűen olvasható. Hangjelölésére, helyesírására, gondolatainak megformálására nagy gondot fordított, az elírások, a nyilvánvaló tévedések száma az egész munkát tekintve csekély. Amint a latin, török, szláv eredetű szavak tanúsítják, képzett, nyelveket ismerő egyéniség volt. Nyelve színes, eredeti szókapcsolatok és kifejezések tarkítják, különösen amikor a történelmi személyeket szólaltatja meg; csak helyenként teszik a hosszú, fárasztó, laza szerkesztésű latinus körmondatok nehézkessé (vö. HORVÁTH, i. m. 129). E zárójelezett beszúrából: „*az || Thewrewkkeles kewtelessegeth Es Barathssagoth wetewth* (ti. Zápolya János) *woth. (a mynth Egyebewth Nylwabban Megh Jelewnte = || = wttewk, a mynth az wtan mynd E wylagnak Nylwa(n) || woth az Ew kewzthewk walo Barathssagh)*” (1. ki. 13—4) kiténik, hogy nem ez volt az egyetlen műve. Ilyen tárgyú és ilyen nyelvi állapotot tükröző munka azonban a mai napig nem került elő. Kíválóan ismerte a XVI. század közállapotait az országban. Saját véleményét az eseményekkel és szereplőkkel kapcsolatban gyakran nyilvánítja. Habsburgpártisága, ha mérsékelt formában is, kiérződik soraiból.

Az események, az ország belső állapotának alapos ismerete, a feljegyzés élményereje arra enged következtetni, hogy nem telhetett el sok év a szomorú 1521. aug. 21-e és az emlékirat elkészülte között, mert különben hiányosabb és szárazabb krónika örökölte volna meg a nándorfehérvári védők felemelő emlékét. Keletkezését nyugodtan tehetjük az 1530-as évek elejére; hangjelölése, helyesírása szintén e század második negyedének írásgyakorlata mellett szól.

4. A másolat kérdését remélhetőleg jobban sikerül megközelítenünk. Thalóczi a Zayak levéltári anyagára építve — amely az ő idejében még együtt volt a család több évszázados központjában — állította össze monográfiáját. Temérdek hiteles iratot tanulmányozott át hozzá. Ebből tökéletesen megismerte Zay Ferenc keze írását, stílusát és korrigálási gyakorlatát. Ő éppen ezekkel bizonyította, hogy a „Lándorfehérvár. . .” szerzője Zay Ferenc. Valóban, a kéziratban nem ritka a korrigálás egyik módja sem, beleértve az áthúzásokat, a kiegészítéseket is. Alig van olyan oldal, amelyen ne volna valamilyen kiigazítás. A korrekciók gyakorisága önmagában persze még nem dönti el, hogy másolattal van-e dolgunk vagy nem. Vizsgáljuk meg ezért tüzetesebben az utólagos beavatkozásokat, helyreigazításokat, hátha azok többet mondanak.

A hosszabb, 1—2 sornyi kiegészítések általában lapszélre kerülnek merő-

legesen a sorokra (pl. 5, 17, 32, 42), olykor a lap aljára (pl. 15, 17, 19). A rövidebb beszúrások, mint szótagok, szavak, pár szónyi rész interlineárisan helyezkednek el, kivételesen tördelve a margón is (5, 6, 10, 13, 16, 22 stb.). A nagyobb beszúrásokra egyszer vagy kétszer derékban áthúzott zérussal (9, 17, 32, 54) vagy rácsra emlékeztető jellel hívja fel a figyelmet (7, 8, 12, 18, 42). A kisebb betoldást egyenlőségi (elválasztó) jel (=) mutatja. A nem megfelelő szót vagy szórészt a szerző áthúzza és fölé írja a helyes alakot (13, 22, 16, 18, 41, 44, 54 stb.). A fölöslegesnek ítélt vagy tévesen írt szót áthúzással törli (10, 45, 62, 71 stb.).

A kiegészítést, javítást az teszi szükségessé, hogy a körmondatok valamelyik tagmondatában utólag oda kívánkozik az alany, állítmány, tárgy vagy más mondatrész. A több sort kitevő, bonyolultan tagolt mondatokban egy-egy mondatrész kiesése könnyen megtörténik. Nagyon sokszor a *wala*, *woth*, *wona* állítmányi részt szúrja be utólag. A korrekciók nem kis százalékát észrevehetően tudatos stilizálási törekvés eredményezi. A simulékony, szép stílus érdekében érvényteleníti az azonos, egymáshoz közel elhelyezett kötőszók egyikét, kicseréli az egyhangúságot keltő azonos állítmányok valamelyik tagját, például a „... *Hotha kelwere wagy mynde(n) Ember ostromhoz kezewle* || *Es wagy mynd Nyayan El weznenek, wagy Megh wenneek*...” mondatban törli az első vagy-ot (uo. 61); a „*Mynd Bellyeb belyeb* || *zorythyak woth, mynd annyra hogy mynd az Egez* || *warassbwl ky zorythyak Es... mynd* || *a warba zorythyak*” (uo. 50) passzusban a második *szoritják* alakot *kergethyk* szóval helyettesíti, s hasonlóan az *Ellene lewth wona* kifejezést *Ellene Alloth wona* szinonimával cseréli ki. Máskor a mondatszerkesztést helyesbíti, egyszerűsíti. Ezt a részt: „*Mely warakath a (?) fewlewl Megh mondothakath... hagyja chazar Thewrethny*” így alakítja át: „*Mely fewlewl Megh mondoth warakath...*” (uo. 72).

Hogy a korrigálás mindannyiszor indokolt, a végrehajtott javítások pontosabbá, szabatosabbá teszik a szerző leírt gondolatait, jól mutatják ezek a példák: *Maas Es harmad Rend Bely Hadanakes* — javítva: *Maas Awagy Harmad...* (44); *Egy Egy Ewlny Temerdewk was* — javítva: *...Ewlny hozzassagw...* (uo. 38). Nem valószínű, hogy egy másoló *Myklos* helyett kétszer is *Imreh*-et (1. 13, 22), *Nyznek woth* (54) helyett *Nyzyk, wezewith woth El* (41) helyén *wezewith* alakokat írt volna, és tévedését észrevette volna. Nehéz volna megmagyarázni, miért tolulna a másoló tolla alá a *mynd wrra Thennyk Ewketh, chak...* (10) idézetben az áthúzott *öket*, vagy az *Jgewn kessen Menth* || *addygh Meech chak zerewmbees alygh Ertezthek woth* (!; 42) mondatban a törölt *addig* határozószó, s hogyan került a „... *walahol Magyarorzagba Jeles Tooth orzagba Es Erdelybe Jeles Emberek wotak...*” (13) példában az első kihúzott *jeles* szó, valamint „... *az Ew* || *Benne megh fogantath Mergeth Es kywans* (!) *ky onthathna* || *Es az Ew kewanssaganak Elegeth Thehetne...*” szövegezésben a deleált *és kíváns* két szó.

5. A Szalay-féle kiadás nem hívja föl mindig a figyelmet a kéziratban ma-

radt hibákra, hanem megjegyzés nélkül, kijavítva közli az eredeti hibás szóalakot. Bármennyire gyakorlott tollú a mű szerzője, bizonyos hibatípusok ismétlődnek nála. Ha csoportosítani akarjuk őket, anélkül azonban, hogy keresnénk a hibákat szülő okokat, a következő csoportokba sorolhatjuk őket:

a) Szóvégi *k* helyett többször *g*-t ír vagy fordítva: *alazagh wala 'alázzák vala'* (22), *kezdygh fogdossny* (10), *kezdygh Intheny* (27), *kewldygh Tatha waraba* (7); *Igyerkewzygh* (30), *Thegenthenek* (31), *Newekedygh woth* (36) stb. Találunk példát ennek az ellenkezőjére is, azaz *g* helyén *k*-t használ ugyanebben, ritkán más helyzetben is: *pesthyk*, *Haholthyk* (hn.), *halalyk* (10), *Mynd Elthyk* (12), *Ne halokatznak 'ne halogatnák'* (19). Nem lehetetlen, hogy valamely idegen nyelv hatása miatt bizonytalankodott a szóvégi *-k*, *-g* írásában. Nyilvánvaló viszont, hogy az alábbi példákban: *wegh waragba* (5), *wegegbe*, *weegh waragbwl* (76), *Nywkhatoth* (14) a fonetikus írásmód nyomta el az etimológikus helyesírást.

b) Máskor jellemző rá egy-egy hangjel vagy szótag kihagyása: *warmegy* (39) *warmegye* helyett, *Nygodalmara* (21) *Nywgodalmara* helyett, *öpeter* (!) *wagyanal 'Ópéterváradja'* (76) ... *waragyanal* helyett, *Egytewmbe* (77) *Egytewmbe* helyett, *kewrewzthynssegre* (78) *kewrewzthyenssegre* helyett. Szalay e két utolsó szót *egyítőmbe* (I. MonIrók. III, 184), *körösztységre* (uo. 185) alakban közli.

c) Olykor indokolatlanul gemináta van nála rövid mássalhangzó helyén: *Twdatthlan* (5), *okk*, *kykknek* (77), *okkokal* (76) stb.

d) Néhány szóban egészen más betűt használ, pl.: *Lezaaz 'leszáll'* (22), *Neheyek 'nekiek'* (72), *Ertezthek woth 'érkeztek volt'* (42), *waraddwl fogwa* (40). Súlyosabb mulasztása a kiadásnak, hogy a kézirat egyes szavait pontatlan, meghamisított olvasatban, variánsban közli, ami miatt sokszor megbízhatatlanná válnak nyelvészeti célú felhasználásra. Az eredetiben például *gywl weez Nep* (46), *Eles Sebewssewttek woth* (65), *El kewesewitek* (56), *Sumayaya* (53), *fognak wegezne* (20) van, Szalaynál viszont *gyülevész nép* (i. m. 158), *eles sebösödtek vót* (i. m. 174), *el kevesedtek* (uo. 167), *summája* (uo. 164), *fognak végezeni* (uo. 137) alakokat találunk. Szalay ugyan kifejtette a kiadásban követett fő elvét: „... a jelen korszak írásmódját léptettem... a szerző időkorának írásmódja helyébe, ügyekezvén épen ezáltal minél hívebben adni vissza szerző hangejtését és összes nyelvbéli sajátosságait. Ugyanis számtalanszor volt alkalom tapasztalni, hogy az olvasó, értem pedig a művelt olvasót, igen visszás fogalmat képez magának az ó-magyar nyelv hangejtéséről általában, az egyes régi írókéről különösen, ha az orthographiát, az írásmódot megtartjuk” (i. m. VIII.), — de a két követelménynek, a hű visszaadásnak és a saját korának megfelelő átírásnak következetesen, hibák kiküszöbölésével egyszerre nem tett, nem tehetett eleget.

Sajnálatos, hogy az NySz.-nak a Szalaytól átvett idézeteibe újabb hibák csúsztak be, tetézve ezzel a hibák számát. Hogy milyen jellegű eltérések, hibák vannak a kézirat, a Szalay-féle közlés és az NySz. idézetei között, mutatja e

kiragadott sorok és részletek összevetése: *a kyk kedygh a Hatalmas chazar ky-nyereth akarna* [!] *Ewnny* || *azoknak Nagy Thymarokat Es wlesseth adna* . . . (ki. 60) — *a kik kedig a hatalmas császár kinyerét akarnák enni, azoknak nagy thimárokat, üleset adna* (NySz., 2. timár alatt). — Vagy: *Ew Hozza keppewsth* (ki. 52) — *őhozzá képest* (SZALAY, 164), *őhozá képest* (NySz., képest alatt); *Morgay* . . ., *kinek az egyéb ajándékozási után nagy sok thimartes adott vót* (SZALAY, 181) — *Morgaynak egyéb ajándékozási után nagy sok thimart es adott* (NySz., 2. timár alatt).

Hasonló kisebb-nagyobb, nem egyszer fontos különbséget minden hosszabb idézetben találunk, ezért helyesírás- és hangtörténeti kutatásokra csak a legnagyobb óvatossággal és fenntartással használhatjuk fel a kiadott anyagot, különösen az NySz. idézeteit.

E szótárunk Monírók III. hivatkozással merített belőle, de a források jegyzékében tévesen — SZALAY megjegyzéseinek figyelembevétele nélkül — Verancsics munkájaként említi (XXVIII.1.), holott SZALAY a XI. lapon világosan megfogalmazta: „— Zay Ferencet Verancsicsnak 1553—7-ben a portánál követársát vélem szerzőjének”. Egyebek között innen is idéz példamondatokat az *alatlan, atyafiasb, ellentartó, értetlenség, fejetlen, foganatos, feyerb* (II. 923; a -nál alatt), *folt, hatalmazik, készületlen, kévekételen, nádorispánság, szkófia* stb. címszavakra. A nem kis terjedelmű anyagot korántsem aknázza ki, jóllehet olyan szavakat is tartalmaz, amelyek időben több évtizeddel megelőzik a NySz. egyik-másik legkorábbi adatát.

6. Az emlékiratot a nyelvészeti irodalom mindeddig teljesen figyelmen kívül hagyta. Horváth János részletes és finoman elemző irodalmi ismertetésének végén érinti két fontosabb hangtani és alaktani sajátosságát. Ezek között hangsúlyozza, hogy „egészében *ö-ző* típusú” (i. m. 129). Valóban, egyik jellegzetessége az *ö-zés*, de nemcsak a labiális, hanem a nyílt is. Az alábbiakban az első típusú *ö-zés*t mutatjuk be lehetőleg az összes benne található példával, csoportosítva őket hangsúlyos, hangsúlytalan, todalékok előtti és todalékbeli helyzet szerint. Ellenpéldákat, mivel jobbra ugyanazok ismétlődnek, helytakarékoság miatt csak a kézirat kb. 55%-ából sorolunk fel. Ugyanezen okból az összes adat lapszámát egyik esetben sem adjuk meg. Mivel az anyag egy kéztől származik, és terjedelménél fogva ugyanazt az *ö-ző* morfémat nem egyszer használja, a többször ismétlődő szavak és alakok segítségével igyekszünk rámutatni az ingadozás mértékére is. Az *ö-zés* fokát statisztikai vizsgálatokkal próbáljuk megállapítani. A pozitív és a negatív példák száma statisztikai szempontból ugyan nem nagy, mégis kedvezőbb arányítási alapot nyújt, mint bármelyik kódexünk *ö-ző*, *ë-ző* adattára, akár LOSONCZI tanulmányait nézzük (NyK. XLV, 58—116, 195—259), akár DEME példatárát tekintjük (NyelvatlFunk. 11—9), nem szólva az egészen rövid szövegek feldolgozásában található adatokról —, mert az ellenpéldákat is ismerjük.

Nem lehet érdektelen, mennyivel megterheltebb a kézirat *ö* fonémája a

mai köznyelvinél, tekintetbe véve a korábban meglevő *ë-ző* formákat is. A megterheltséget, az összevetést táblázatban mutatjuk be, hogy jobban kidomborodjék az *ö : ë* aránya. Úgy gondoljuk, hogy ez a módszer segíthet a szerzők körének szűkítésében, esetleg a szerző személyének kikövetkeztetésében és nyelvnek lokalizálásában, természetesen a többi nyelvi sajátosság bizonyító erejére is támaszkodva.

a) Labiális *ö-zés* hangsúlyos helyzetben:

Ewnny 'enni' (60), *El fewdewznewm* (akarom...) 'elfedni, jóvátenni' (70), (*Neky*...) *kewryednek wala, gewryezthyk wala* (22), *zewmwedny* (22), *zewmwette* (36), *zewmwettek* (64), *zewmwette wona* (15);

Lewnnęk (61), *Lewth* (44, 49, 57; 73, 2x), *Lewth* (ign., 32, 36), *Lewttek* (43), *Lewth woth* (15, 33, 34, 49, 73, 78) és még további 8 esetben; *Tewnnewnk* (*Nem Jobe*... 'jobb-e'; 29), *Thewth* (48, 78), *Thewth wona* (76), *Thewth woth* (16, 41, 43, 48) és további 5 adat; *wewth woth megh* (41, 43);

Bewchewlethy (54), *zentdewmethewrre, zenthdewmwetewrre* (hn., 43), *fewlewl* 'fölül' (16, 17, 72), *annak fewlette* (39), *kewrezthyenek* (62), *kewrewzthyensseg* (54), *kewrewzthyenssegnek* (77, 78), *kewrezthynssegre* (!; *kewrewztyenssegre* helyett; 78), *kewrewzthewssekkel* (16), *pewrewsb* (13), *zewmelye* (9), *zewmelyth* 'személyt', *zewmelyth* 'személyét' (23) és még 4 adat; *zewmewkkel* (24), *zewmbe* (58), *zewreth* (... *Thenny*; 21, 75), *zewryth* (45), *Jó zewrrel* (5, 47), *ketth zewrrel* 'kétsorosán, kettős fallal' (38), *zewrtelen* (37, 42), *zewrtelenssegh* (78), *zewrewznek, megh zewrzenęk* (33), *zewrzenenek* (35), *zewrzes* (24), *zewrzamnak* (46), *zewrzaamoth* (33), *zewrzamba* (44), *zewrtartassba* (21), *zewrtartassrwl* (20), *zewrynth* (10, 23, 31; 32, 2x; 44, 58, 77); *Egyzewr* (21, 36), *Egyzewrsmynd* (11), *Egyzewr Smynd* (51), *keethzewr* (36, 37), *Thyzzewres* (53) és még 21 *ször-, -ször.*

a) Hangsúlytalan helyzetben:

Ezewn (14), *ezewnkeppen* (20), *Ezewnkeppen* (52), *Ezewnkewzbe* (16, 37, 72), *zenthdewmwetewrre, zentdewmewthewrre* (hn; 43), *Egyetewmbe* (21, 27, 30, 34, 44, 56) és még 11 adat; *Embewr* (16, 25, 41, 46), *Embewrbe* (54), *Embewrnek* (49), *Embewrnel* (16, 2x; 47), *Embewrrel* (39, 2x; 47) és további 11 előfordulás. *Erdewmlenny* 'érdemelné' (31), *megh Erdewmly* (29), *Erdewmlene* (24), *Erdewmek* 'érdemük' (77), *Erdewmlewtte wona* (28), *Erssewk, Erssewkes* (74), *Estewnnen* (! 54; valószínűleg tévesen *Estennewn* helyett), *Ezewr* (47, 50), *harmadfeel Ezewr* (16), *Negywen Ezewr* (39), *gyermewk* (9, 2x; 17, 2x), *gyermewke* (10), *gyermewkenek* (10, 12), *gyermewknek* (10), *gyermewkssege* (23) és még 7 adat; *Jdegewnnnek* (19), *Igewn* (5, 2x; 7, 8, 10, 11) és további 29 esetben; *Jmrewhnek* (17), *Jngewrllette* (18), *Jngewrlwen* (52), *Jngewrlewtтік wala* (20), *Jngewrlyk wala* (22, 2x), *ky Ne Jelewnnek* 'ki ne derülne' (35), *Megh Jelewnntewttewk* (14), *kezewreythy* (14), *kewrewzthewssekkel* (16), *kewrewzthyensseg* (54) és még 3 adat; *hopmestewrre* (31), *orthar mestewrek, kapolna mestewrek* (33), *myndewn* (16, 44, 54, 65), *myndewnewsthewl* (65), *Myndewnewnnen* (16), *myndewnewth* (16, 39), *Myndewnffelewl* (50, 51, 57), *myndewnkeppen* (29), *Myndewn wttal*

'mindenféléképpen, minden módon' (36) és még 23 adat; *penthawkewn* (36), *petewrre* (szn., 31), *pyspewk* (7), *zendewrewth* (hn., 73), *zerewm* 'Szerém m.' (39, 44), *zerewmewth* (hn.), *zerewmewn* (76), *zerewmbe* (39, 44; 76, 2x), *zerewmssegewth* (fdr.n., 72), *zerewmy* (46) és még 3 előfordulás; *Temerdewk* (38, 2x; 39, 49, 72), *Themerdekw* (72).

E csoportba vettük fel az *igen* határozószót és a *minden* névmást, bár az újabb kutatások szerint az *-n* mindkét szóban formáns, rag, illetve képző (vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNy. LIV, 61—8; BALÁZS JÁNOS: MNy. XLVIII, 160—6; KÁROLY SÁNDOR: MNy. LVII, 154—62; JAKAB LÁSZLÓ: MNyj. VIII, 39). Több kutató e csoportba osztja be e szavakat (vö. LOSONCZI: NyK. XLV, 73; DEME, NyelvatlFunk. 112). JAKAB LÁSZLÓ a ragok előtti *ő-ző* példák közé sorolja (vö. MNyj. VIII, 39). A képzésnek már feltehető elhomályosult volta miatt aligha van okunk kirekeszteni a hangsúlytalan helyzetben *ő-ző* adatok közül. Végeredményben az *ezen* alak is származékszó (vö. SzófSz.), mégis hangsúlytalan szótagja szerint kap besorolást.

c) Toldalékok előtt és toldalékokban:

-d, -z igeképzők előtti helyzetben: *El chendezewdnek* (26), *Elegewttel megh* (70), *Megh kesserewttek wona* 'elkeseredtek volna' (19), *El Sebewssewdeth* (59), *Eles Sebewssewtték woth*, *Elēs Sebewssewtték* (65), *Thyzthewlkewdnenek* (59), *Erewzhette woth* (73), *El fewdewznewm* (akarom... , 70), *zewrewznek* (33);

-s melléknévképző előtt: *Betegews* (17, 2x), *Ezewssbnek* 'eszesebbnek' (27), *Ezyshtews* (59), *Hyrews* (47), *Hyhtews* (ti. atyafia; 69, 71), *Jelewssben* (32), *kellemetews* (33), *kepews* (...wona; 65), *keppewssst* (52, 58, 59), *kewzewnssegews* (74), *Lehethssegews* (59), *pewrewsb* (13), *Sebews* 'sebesült' (66), *Sebewssewk* (55, 68), *zelews* (39), *Tekeletews* (65), *Thyztewsssegh* (59), *Thyztewsssegewmeth* (69), *Thyztewsssegenek* (42) és további 22 eset.

Igei személyragok előtt: *Elewk* 'élek' (70), *Erthewm* (12), *Mywelewm* (69), *Megh Ewlethewm* 'meggyilkoltatom' (70), *megh wehetewd* (56), *Lezewm* (10, 11, 27, 31, 56, 58, 67, 70), *Lehessewn* (38), *Thezewm* (69), *wessewn* (11) és még 4 adat.

Birtokos személyragok előtt: *Elewenssegewmbe* 'élve, életemben' (69), *Engewmeth* (45, 48, 55), *Nekewm* (70), *Ennekewm* (60, 61, 70), *Ernewm* (*Hattad*... ; 33), *El fewdewznewm* (akarom... ; 70), *Mennewm* (*Nynchen Howa*... ; 70), *kenyergessewmre* (61), *kyssebssegewmeth* (33, 70), *Lelkewmethes* 'lelkemet is' (69), *nemzethssegewmere* (33), *megh Therythenewm* (akarok... ; 8), *Thenewd* (akarze 'akarsz-e'... ; 60), *Thyzthewmeth* (12), *Thyztewsssegewm* (70), *Thyztewsssegewmeth* (69); — *The felssegewd* (56, 57, 2x), *Hythewdeth*, *Jstenewdeth* (60), *Thegewd* (70), *wezedelmewdeth* (61) és még 30 adat; — *Thy Ellenewtewk* (70), *wezthewtheketh* (60; 61, 2x);

-t tárgyrag előtt: *Elethewth* 'életet' (65), *Ellenssegewth* (47), *gywlekwzewtewth* (25, 35), *kyssebssegewth* (53), *kewsssegewth* 'községet' (22, 2x), *kewteles*

segewth (35), *Segethssegewth* (40, 74), *zerewmssegewth* (72), *Thyztzewth* 'tiszt-séget' (17, 2x; 18, 3x; 31) és további 5 esetben;

-*n* (helyhatározói, módhatározói és időhatározói) rag előtt: *mezewssegewn* (40), *Nepekewn* (34), *Rendewn* (*Nemes...*; 28); *Lowagh...*; 48), *zerewmewn* (76), *Thewressewn* 'várfaltörés, -rés' (58, 62), *wyzewn* (76), *zemlyenewn* (... *Thwl*; *hn*; 71); *Thyzewn Ewth* (42), *Thyzewn Ewtewd* (72), *Thyzewn Heeth* (44), *Thyzewn Hëth* (76), *Thyzewn Heted* (43), *Thyzewn Nyocz* (41, 76); — *Elewenewn* (48), *Engedelmesewn* (20), *Egy Erewssewn* 'nagyon erősen' (45), *kettewssewn* 'kétszeresen' (ti. két fal, külső és belső várfal készült; 38); *Nehezewn* (70), *zepewn* 'szépen' (42); — *Regewn* (29), *penthawkewn* (36);

-*k* többesjel előtt: *dychyretzewkkel* (31), *Embewrewk* (57), *Ezewk* (14, 22; 63, 2x), *Jdwewzlessekkel* (31), *Jdwezletewkkel* (32), *Jgyretzewkkel* (10, 58, 69), *Keressekkel* (69), *kewdmenekek* (40, 41), *kewnywrgessekkel* (24), *kewtellessek* (35), *prebegewkes* 'pribékek is' (45), *Sebewssek* 'sebesültek' (68), *zewrtelenssek* (21), *wytezewk* (65) és még 8 adatban;

a -*t*, -*tt* múlt idő jele előtt: *Megh Bezellewte woth* (8), *Egetewth woth* (40), *Eytewttek wona* (46), *Megh Eledewth* (47), *Elhethewth woth* (73), *Engedewth wona* (28), *megh Eppetewth woth* (42), *Erdewmlawte wona* (28), *Erezthewtte wona* 'eresztette volna' (7), *Erkewzewth wona* (42), *Ertewth* (55), *Essewth* (5), *Essewth woth* (37, 39), *Essewth woth...* *El* (78), *felthewtte* 'föltette' (27), *felteutte wona* (41), *fel gywlhethewth woth* (76), *Jlletewth wona* (28), *Jngewrlawte* (18), *Jngewrlawtték wala* (19), *Jntewtte* (60), *Jnthewtte* (23), *Megh Jelentewttek* (24), *Megh Jelawntewttewk* (14), *kegyelmezewth Megh* (64), *kellewth* (32; 75, 2x), *keressewth* (14), *kerkewdewth* (59), *Megh kesserthewtte wona* (53), *kezewtewth woth* (37, 43), *Lehetewth wona* (75), *Mehethewth wona* (75), *zegezthetewth voth Egybe* (38), *zewrzewth woth* (77), *Theczewth* (12, 19, 26, 66), *Tehetewth wona* (52, 53), *El Thekelewtték* (63), *Megh wehetewth wona* (41), *El wezewth wona* (53), *wewzewth wona El* (50), *ky wetewttek* (34), *wetewtte(m) woth* 'vétetem' (33) és további 45 adat; — *Erkewzyk hoza* (46), *El Erkewzwen* (49, 63), *gywlekwzetewth* (25, 35), *gywlekwzethbe* (27), *El Jgyerkewzygh* (! 30), *kewethkewzny* (19), *kewethkewznék* (26) és még 8 eset; — *Thyztzewlkewdnenek* (59), *Megh Nem Elegewznek* (34), *Thewrekewznek wala* 'törekednek' (23), *Helyzewzthethethne* (14), *kerkewdewth* (59);

Ellyethewk 'éljete' (65), *Jerthewk* (66), *mywelthewk* (65), *Mywelyethewk* 'tegyétek' (11), *Wez || Nethewk El* (60), *weznetzewk El* (69), *Wezessethewk El* 'veszítetek el' (64), *wygyetewk* (55), *wysselythewk* 'viselitek' (11);

Nepetewk, *Nepetewknek* (11, 60, 61), *wezthewthewket* (60, 61); *Bnetewk* 'titeket' (61, 3x; 64), *Thy welethewk* (64), *Thy Thewlethewk* (61), *Erettethewk* (64); *Thy Ellenewtewk* (70); — *kessedelewmmel* (! 28), *wezedelewmmbe* (73).

aa Ellenpéldák hangsúlyos helyzetben:

Enny walo 'ennivaló' (65), *geryettenek* (24), *Lenny* (11, 15; 18, 2x; 19, 20, 29, 35, 69), *Megh Lezewn* (10), *Lezthek* (12, 2x), *Leznek* (20, 27, 28, 68), *Legyen*

(12, 18, 20, 64), *Leth* (ign.; 6, 8), *Leth woth* (78), *Lehethethlen* (15), *Jolleheth* (8; 15, 2x; 18, 30, 38, 42, 76) stb.; *Lewth Legyen* (73), *Haznalth Legyen* (71) és még kb. 70 le- tő; *Menny* 'menni' (26, 41, 64), *fel menny* (76), *ky menny* (10, 71, 76), *Megyén* (27), *Mennek* (20, 32, 64; 67, 2x), *Menne* (8, 2x; 77), *ky menne* (26), *Menth* (34), *Menth wona* (5), *menth woth* (9), *Mehethnek ky* (30), *El Mehethne* (26), *Bely Menteth*, *Bely menteth* 'bemenetelét' (36), *El Mentheeth* 'elmenetelét' (26, 77), *Menwen* (18), *el menwen* (72) és még kb. 50 eset; *Megh Menthenye* 'megmentené' (24), *mentette* (77), *Megh rettennek* (8); *Thenny* (21, 25, 35, 42, 69), *Thennyk* 'tenniük' (10, 21), *Thennewd* (60), *Thennewnk* (29), *Thezewn* (69), *Thezy* (10, 11, 67), *Thezyk* (7), *Theznek* (39), *Thegyen* (25), *Thegyenek* (70), *Thenne* (58), *Thenny* 'tenné' (11), *Thennenek* (28), *Thenneek* (28), *tehessewn* (38), *Thehesse* (13), *Thehessenek* (29), *Thehethne* (14, 15, 21, 40, 77) és további 15 te- előfordulás; — *wenny* (30), *Bë wenny* (77), *kernywl wezyk* (32), *wezyk megh* (43), *wehessen* (74), *Megh wenny* 'megvénne, bevénne' (ti. a várat; 38), *wennyk El* (12), *wehethne* (13), *fel... wehethmeye* (18), *Megh weth woth* (6), *fel wette woth* (18), *Megh... wehette woth* (38), *Megh wehetewth wona* (41), *Eleyth wettek* (36), *Wettëk woth Eleyth* (37), *wewen* (76), *wewen* (7) és további 20 ve- tő.

El chendezewdnek (26), *Eleg* (11, 2x; 16, 22, 24, 28, 31, 33, 42, 78), *Elegthelen* (31), *Megh Ne(m) Elegethy* (10), *Megh Elegeythenek* (11) és további 21 elég adat; *fen Aal* (12), *fen aloth* (43), *gergely* (13, 22, 74), *kegyelmeth* (77), *kegyelmes* (28, 64), *kegyelmessen* (28), *kegyelmesegeth* (59), *kegyelmességgel* (25), *megh kegyelmeznek* (77) és még kb. 5 kegy- alapszó.

kerezthyennek (74, 78), *Megh Bezellny*, *megh fogoth woth* (6), *Megh Holth woth* (6) és még 10 meg. — *Megyenth* (17), *warmegye* (22; 39, 2x), *waar megye* (39) és még további 10 megye. — *Nemessegek* és még 7 *nemes*. *Reggel* (67, 70), *Reggelre* (67), *Rendewn* (28, 48), *Rendyrewles* (13), *Rendyth* (30), *Rendyn* (13, 31), *Rend Bely* (5, 31, 36, 43, 44, 65, 66, 71), *Zegeny* (29, 34, 43, 45, 74, 76, 78), *zegenységgel* (75), *zerechen orzagnak* (6), *zerewm* 'Szerém m.' (39, 44), *zerewmewth* (hn.), *zerewmewn* (76), *zerewmbe* (39, 44; 76, 2x) és még 6 előfordulása a szónak; *zerenchaya* (72), *zerenchayw* (17), *zertelenewl* (78), *zertelensségbé* (74), *zerthelenssege* (15), *Temerdewk* (38, 2x; 39, 72), *Themerdewk* (72).

The felssegegdnek (58, 2x; 63, 3x), *Ew felssegees* 'öfelsege is' (28, 30), *Ew felssegeth* (9), *feles akasztatta woth* (16), *fel All wala* (22), *fel Alwan* (25), *fel Emelesbe* (29), *fel menny* (76), *fel Newne* (17) és további 60 fel-, fel. — *Lelkemet* (69, 2x), *Lelkewmethes* (69), *Lelkere* (71); *Kell* (8, 2x; 11; 25, 3x; 27; 29, 2x; 52, 60), *kelle* 'kell-e' (17), *kellewth* (32; 75, 2x), *kellewth wona* (10, 69; 73, 2x) és további 26 ë-ző tő; *kellemetews* (33);

bb) Hangsúlytalan helyzetben:

El chendezewdnek (26), *Ember* (13, 23; 24, 2x; 30, 35, 36, 61; 63, 2x; 66, 67), *Emberth* (5, 6, 21, 24, 26, 39, 45) és még 14-szer. *Ezer* (20-szor), *gyermek* (5), *gyrmek* (*gyermek* helyett; 9), *Jmreh* (9, 2x; 75), *Jelenthenny* (34), *Megh*

Jelentewttek (24), *kender* (68), *kezereythy* (20), *kezerythette* (18), *kerezthyennek* (74, 78), *kewrezthyenek* (62), *Hopmestere* (13), *Mynden* (21, 23, 33, 61, 65, 66, 71, 74, 77) és még 38 adat.

Nemethorzagba (78), *peter* (13), *peterwaragya* (hn; 76, 3x), *Peterwagyaba* (! *waragya* helyett; 77), *zegyenere* (37), *zegyenewkre* (65), *zerechen orzagnak* (6), *zeremnek* (hn.; 76), *zerenchaya* (72), *zerenchayw* (16, 17);

cc) toldalékok előtt és toldalékokban:

Bekesseges (32), *fegywereskezze* (27, 30), *Hywsseges* (31), *Jeles* (13), *Jelesben* (10, 12, 15, 30) stb.; *kethsseges* (18), *kethssegesb* (20), *kewzewnsseges* (! 17), *Nemes* (26, 28, 33, 34, 35) stb. *Megh Therhessytheny* 'megterhesitené' (23), *Tyztessege* (34) és még 30 adat; — *Ewrewmesth* (67, 68, 77), *kepesth* (58), *Engedelmes* (27), *Engedelmesewn* (20), *Thellyessege* (30), *kegyelmes* (28), *kegyelmessen* (28), *kegyelmessen* (28), *kegyelmessbeth* (29), *kegyelmessegeth* (32), *kegyelmessegeth* 'kegyelmességét' (31) stb.

Az utóbbi 5 példában az-s előtti *ö*-zés ritka (l. cc) p.), de mivel a kéziratból is idézhetünk *ë* ~ *ö*-t mutató adatokat (l. 55. l.), szükségesnek látszik ilyen ellenpéldák felvétele is.

Thewressen 'faltörésen' (62); — *Estennen* (27); — *Jö keyeken* 'önként, belátás szerint' (14), *kewethssegen* 'követségben' (5), *Ezenkeppen* (16, 19, 22), *azon keppen* (32), *few keppen* (15, 18), *kep mwttalasseppen* (23), *keep Mwttalassa keppen* (31), *Ezen kywewl* (13), *Myhelyen* (11), *Erewssen* (26, 41, 42, 46, 51 stb.), *kewessen* (41, 42, 47 stb.), *Ingyen* (40, 41), *Hywen* (23) stb. Amint láttuk, modális -n előtt is találkozunk *ë* ~ *ö* váltakozással (l. 56. l.), ezért fel kellett venni negatív példákat is.

Bekessegeth (5, 2x), *Bekessegeth* (8), *feyedelmssegeth* (13, 74), *frygeth* (5), *Hywssegeth* (34), *Jzenetheth* (58), *kyssebssegeth* (8, 2x), *kewtellessegeth* (14), *kewzssegeth* (22, 25, 27), *kewssegeth* (22, 24, 25), *keweteth* 'követet' (8, 2x), *kewethssegeth* (7), *Nyeressegeth* (16), *Remenyissegeth* (18), *Seregeth* (75), *zeretheth* (31), *zewrtelenssegeth* (14) stb.;

Bewnthetessek (23), *Ebek* 'kuttyák' (70), *Emberek* (12, 2x; 13), *Embewrek* (68), *kewrezthyenek* (62), *legenyek* (68), *ortharmestewrek*, *kapolnamestewrek* (33), *myndenek* (34, 43), *myndeneknek* 'mindenkinék' (22), *Nemessek* (41), *Nemessekes* 'nemesek is' (33);

El kewzelget woth (37), *Jgyekezyc* (78), *kewethkezze* (18), *kewethkeznek* (19); *Lezthek* (12); — *wezedelembenes* (76), *wezedelem koron* (9), *feyedelemssegeth* (74); sőt: *feyedelmssegeth* (13), *feyedelm* (40, 43).

7. Végigfutva az adattáron, hogy tanulságokat szűrheünk le, megállapíthatjuk: Az egytagú szavaknak, mint *te*, *le*, *nem*, *sem*, *se*, *ne*, *egy* nincs *ö*-ző variánsunk. Ezt a tényt több kutató konstataálta más-más területről származó anyag feldolgozása során is (pl. PAPP LÁSZLÓ, MNyj. IV, 9).

A *te* névmás önállóan (alanyi funkcióban) nem fordul elő, de személyragos alakban és főleg a *te feleséged* kapcsolatban legalább 35-ször. A *le* igekötő

nem gyakori, de 10 *ĕ*-s adata eléggé bizonyítja teljes egyeduralmát. A *sem*, *se* szócskára bőven van adat, 50 előfordulás között egy *ō*-s változat sincs. A *nem*, *ne* tagadó-, illetve tiltószócskával legalább ennyiszor találkozunk labiális magánhangzós változat nélkül. *Ō*-zó alakjuk hiányát általában azzal magyarázzák a szakirodalomban, hogy labiális hatás nem indukálhatta őket a szó vége felől (vö. HORGER, MNyj. 66; BALASSA, MNyj. 111; DEME, NyelvatlFUNK. 106—7).

A *meg*, *fel*, *fenn* igekötők labiális magánhangzóval szintén ismeretlenek az anyagban. Az első nagyon produktív igekötő, kb. 60 előfordulás közül egy sem labiális magánhangzójú. Hasonlóképpen viselkedik a *fel*, *fenn* mind igekötős, mind másfajta összetételben.

A *tött*, *vött*, *lött* alakokat sajátos jelentkezésük miatt külön szokták vizsgálni (l. BÁRCZI, Magyar történeti alaktan. I, 58; PAPP: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása 59; MNyj. IV, 10; Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában 28; DEME, i. m. 108; EGRINÉ ABAFFY E., Sopron megye nyelve a XVI. században 149, 173 stb.). JAKAB LÁSZLÓ az *sz*-szel bővülő *v*-tövű igék hangsúlyos szótagjában jelentkező *ō*-zésnek szentelt fejezetben tárgyalja (vö. MNyj. VIII, 53—7) a Lencsés György-féle „Ars medica” *ō*-zésének feldolgozásában. A fenti alakok kialakulására valamennyien adnak magyarázatot. BÁRCZI szerint a *tött* a párhuzamosan megvolt *tett*, *tött* kiegyenlítődéséből fejlődött, PAPP az *eĭ* > *ō* > *ō* változás eredményének tekinti, DEME a fonetikai és rendszerbeli hatás szerepét hangsúlyozza kialakulásában.

Ha egymás mellett nézzük a pozitív és a negatív adatokat, azt látjuk, hogy a *tött*, *vött* variánsok a múlt idő e. sz. 3. személyében dominálnak, a *vött*-re csupán két pozitív adat van 3—4-szer annyi negatív előfordulás mellett. A többi személyben, továbbá jelen időben (feltételes jelenben is), az infinitívusban, a *-het* képzős származékban az *ĕ*-s tövek a gyakoribbak. Szerintünk ez a BÁRCZI-féle magyarázat helyességét igazolja, legalábbis a mi esetünkben, és a *tött*, *vött*, *lött* úgy tört előre, mint a *gyermök*, *ezör* a párhuzamos illabiális változat mellett.

A hangsúlyos *ō*-zés kevesebb szótőre terjed ki, kisebb fokú, mint a hangsúlytalan helyzetbeli, az *ō*-zés tehát fejlődő, erősödő jelenség az író nyelvben ugyanúgy, mint a kódexek korában (vö. DEME, i. m. 118), de ugyanakkor szilárdabb, kisebb ingadozást mutat, mint a 2—3. szótagban. A *görjed*, *szömved*, *szömély* mellé nem tudunk *ĕ*-zó alakot felsorakoztatni a kéziratból, 55 *ször*-re csak hat *szēr* esik. Ebben szerepe lehet annak is, hogy az előretörő *ō*-s formának csak a párhuzamos *ĕ*-s alakkal kellett harcolnia.

A hangsúlytalan *ō*-zés egészen más képet, más erősségi fokot mutat. Vannak szavak, amelyek csak *ō*-s alakban fordulnak elő, pl. *egyetömben*, *igön*, akad olyan szó is, amelynek alig van ellenpéldája (l. *gyermök* ~ *gyermék*), a példák többségében viszont még túlsúlyban vannak az *ĕ*-zó alakok. Ennek oka részben a hangkörnyezetben, részben talán az előző szótag vagy szótagok illabiális

magánhangzóinak ellenhatásában is keresendő. Meglátásunk szerint ezért van még főlényben a *kényszerít* a *kényszörít* mellett, az *ezër* az *ezör*-rel szemben stb.

A *rend*, *szerecsen*, *szerecse* stb. idegen eredetű szavak differenciáltabb vizsgálatra szorulnak az átvétel ideje és az átadó terület szerint is, hogy megmagyarázhassuk, miért jelentkeznek az egyik forrásban zömmel *ö-ző* alakban, a másokban pedig következetesen a mai köznyelvi formában. Emlékiratunkban csak az utóbbiak használatosak.

Az asszociatív *ö-zés*nek alig van egy-két előfordulása. Az *l*+dentális explóziva előtti *ö-zés*re ezt a példát találtam: *Hassa Thewltere* (21), de mindig *teljességgel* (I. pl. 24, 30, 42, 55). Illeszkedései *ö-zésre* egy példa van: *Sebewssek* (55, 68). Talán az *l* labializáló hatását kell látnunk a *fewlewl* (16, 17, 72), annak *fewlette* (39) variánsokban. Az abszolút szóvégi *ö-zés* ismeretlen a nyelvemlékben, csak *előtte*, *tőle*, *földe* ~ *földje* él az író nyelvében.

8. Nyelvemlékeink hangtani jelenségei közül LOSONCZI után is legtöbbször foglalkoztak az *ö-zés* problémájával, feldolgozásával (irodalmát I. PAPP: MNyj. IV, 3, 6; P. HIDVÉGI ANDREA—PAPP LÁSZLÓ: MNy. LV, 288—302, 434—41, 551—9).

Az eredmények ellenére sok vele kapcsolatos részletkérdés további behatóbb tanulmányozásra vár. Kevés kísérlet történt például az ingadozás fokának megállapítására, mértékének, kiterjedtségének kimutatására, egyes típusainak átfogóbb, rendszerezett feldolgozására és lokalizálására, „esetleg többféle” eredetének megvilágítására (vö. DEME, i. m. 109, 118—9). Az alábbiakban megkísérlem az első kérdés megközelítését a tárgyalt anyag alapján.

A jelenség ingadozási fokának akárcsak hozzávetőleges felmérésében több szempontot kell szem előtt tartanunk. Csak terjedelmesebb és összefüggő szöveg adatainak birtokában lehet a feladatnak eleget tenni. A vizsgálati eredmény annál értékesebb, megbízhatóbb, minél tömegesebb (pozitív és negatív együtt) adat áll rendelkezésünkre. Az ellenpéldák ugyanolyan fontosak, mint a pozitív adatok. Az ingadozást szavanként kell megállapítani, mert az eddigi kutatások azt mutatják, hogy legtöbbször *ö-zhető* szónak labiális és illabiális változata hosszabb ideig élt egymás mellett változó gyakorisággal. Ellenőrzésképpen több helyről kiragadott szövegrészt kell feldolgozni, hogy meggyőződjhessünk, egyenesen érvényesül-e a tanulmányozott tendencia az egész szövegben, nem nyomul-e előtérbe valamelyik passzusban az irodalmi törekvés vagy a területi nyelvjárás. Közepes terjedelmű szöveget legcélszerűbb teljesen feldolgozni.

Nyelvemlékünkben a legtöbbször használt *ö-zhető* szavak labiális és illabiális változata így aránylik egymáshoz:

a) Hangsúlyos helyzetben: *ször* (fn. és rag): *szer* = 56:6, *körösz* : *köreszt* : *kereszt* = 5:2:2, *szömély* : *személy* = 8:0, *szömved* : *szemved* = 4:0, *görjed* : *gerjed* = 4:1; együttvéve az *ö:e* = 79:9. Az arány arról tanúskodik, hogy az első szótagban az ingadozás kicsi.

b) Hangsúlytalan, 2—3. szótagban: *egyetömb* : *egyetembe* = 15:0, *igön* : *igen* = 35:0, *gyermök* : *gyermek* = 17:2, *embör* : *ember* = 23:41, *ezör* : *ezer* = 4:18, *mindön* : *minden* = 35:59, *Imröh* : *Imreh* = 1:2; *Szeröm* : *Szerem* (fdr.n.) = 12:1, *Szentdömötör* : *Szentdemeter* = 2:0; összesen: *ö:e* = 144:123.

Az arányszámok azt mutatják, hogy az ingadozás foka szavanként változik, de az *ö*-zés már *e* helyzetben is a maga javára billentette a mérleg nyelvét, részesedése 66%-os az *ë* rovására.

c) Végződéses előtti helyzetben és toldalékokban: Nem soroljuk föl a végződéseket, sem az *ö*~*ë* előtt álló szótöveket végmássalhangzók vagy tőtípusok szerint csoportosítva, mert a példatárba felvetteken kívül olyan toldalék és végmássalhangzó az egész szövegben nem fordul elő, amelyek között *ë*~*ö*, (*e*~*ö*) várható volna. 400 adatban 271-szer *ö*-t, 129-szer *ë*-t találunk szuffixumok előtt. Az eredmény azt bizonyítja, hogy az ingadozás itt jóval kisebb, mint hangsúlytalan helyzetben, de sokkal nagyobb, mint hangsúlyosban, amiből arra lehet következtetnünk, hogy a nyelvemlék annak a területnek nyelvjárási *ö*-zését tükrözi, amelyen az *ö*-zés a szó végéről a szó belseje felé haladt. A kéziratban egyes leghasználtabb szuffixumok előtt az *ö*, *ë* így aránylik egymáshoz: a múlt idő *-tt* jele előtt: *-ött* : *-ëtt* = 90:4, a *-k* többesjelt megelőzően: *-ök* : *-ék* = 30:23, az *-s* melléknévképző előtt: *-ös* : *-ës* = 44:40, a *-t* tárgyrag előtt: *-öt* : *-ët* = 22:31, az *-n* egy.sz. 3. sz. igei személyrag előtt: *-ön* : *-ën* = 15:16.

Nincs sok *ö*-zhető toldalékunk, s ezek mindegyikére hiába keresnénk nagyobb számban adatokat egy-egy forrásban; meg kell tehát elégednünk annyival, amennyit nyújtanak. Kéziratunkban 1 igeképző, 1 nomenképző, 1 személyrag és 1 birtokos személyrag ad lehetőséget az ingadozás mértékének felbecsülésére. Az *igérköz*ik ~ *igérkë*zik típusú származékokban a *-köz-* : *-këz-* = 16:3, a *lësztök* ~ *lësztëk* mintájú többes sz. 2. sz. *-tök* : *-tëk* = 9:1, a *nëpetök* ~ *nëpetëk* típusú birtokos személyragos alakok *-tök* : *-tëk* = 16:0, a *veszëdelöm* ~ *veszëdelëm*-féle képzett szavak *-delöm* : *-delem* = 2:1, s végül a multiplikatívus *-ször* : *-szër* = 16:2. Az arányosításból az tűnik ki, hogy a szuffixumok *ö*-zése majdnem olyan szilárd, mint a hangsúlyos helyzeté. A teljesség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy az allatívusi rag csak *-hoz* alakban szerepel akár labiális, akár illabiális hangrendű szó előzi meg, és különírva találjuk; *-ëkëny* képzős származékokra nem akadtam a szövegben.

Említettük, hogy a gyéren adatolt példákat nem vettük fel az arányosított párok közé, mert nem lehet tudni, hogy 10—20 adat esetén melyik változat volna a fővariáns. Úgyszintén nem tértünk ki a *kënyër* ~ *kinyër*, *mëgyën* ~ *mëgyün* szembenállásokra, ha *ö*-zõ változatuk egyáltalán nem fordul elő. A hasonló párok egyébként is igen ritkák.

Felvetődhet a kérdés, hogy a fenti következtetések és megállapítások érvényességét nem teszi-e kétségessé a példák alacsony száma, hiszen a hangsúlyos helyzetbeli *ö*-zés ingadozását 5, a hangsúlytalanét pedig 9 szón figyeltük meg. Sajnos, sem az emlékiratban, sem a kódexekben nem támaszkodhatunk a pél-

dák tömegére. DEME adatösszeállításában (i. m. 111—8), melynek forrásai között LOSONCZI jellemzése szerint találunk erősen, közepesen és gyengén *ö-ző* kódexeket (NyK. XLV, 257—8), a *tött, vött, lött* alakokat nem számítva szintén 1—5 példa szemlélteti a hangsúlyos *ö-zést*, igaz a szerző „csak összefoglalóan” mutat be példákat LOSONCZI példatára nyomán (i. m. 111), de részben ki is egészíti, hiszen LOSONCZI például nem idéz ilyen példát a BirkK.-ből (NyK. XLV, 218—24), DEMÉNél viszont 3 is van. LOSONCZI tanulmányaiban egy-két kódexből 15—18 példát találunk, de ezek között szerepelnek a *tött, vött, lött* formák is, valamint az 1—2-szer előforduló adatok, amelyekre mi nem támaszkodtunk. Az ingadozás fokát a fenti két szerző adatösszeállítása után nem lehet megállapítani, mert DEME az ellenpéldák számát nem szavanként, hanem globálisan és legtöbbször hozzávetőlegesen adja meg (i. m. 111—8), LOSONCZI pedig alig közöl ellenpéldákat (NyK. XLV, 90—1, 106, 115—6, 232—3 stb.).

9. Hogy jobban lássuk, mely *ö-ző* morféimákra mely kódexekből vannak adatok, LOSONCZI gyűjtéséből táblázatokat készítettem. A kódexeket LOSONCZI csoportosítása szerint sorolom fel. Külön táblázatban mutatom be a hangsúlyos, a hangsúlytalan, a szuffixumok előtti és a szuffixumokban meglevő *ö-zést*. Azokat a példákat, amelyek csak 1—2 kódexben vannak meg, pl. *énök, röstell, jögyös, szöpög* nem vesszük fel a táblázatba, mert kis számuk miatt nem változtatnak az *ö-zés* általános képén, a statisztikai eredményeket sem módosítanák a megengedett határokon belül, és összevetési anyagként sem használhatók. A legtöbb szó toldalékos alakban fordul elő a szövegben. LOSONCZI erre kötőjellel utal példatárában; a táblázatban csak ott tesszük ki e jelet, ahol több származékszónak az alapszavát jelöli, pl. a *jelön-* képviselheti a *jelent* és a *jelenik* igéket vagy ahol az alapszó nem azonos a szótári alakkal, pl. *ingörl-*. A *-köz, -ször, -höz* stb. toldalékok természetesen csak *-kéz, -szér, -héz >-köz, -ször, -höz* változást vagy a két forma váltakozását mutatják. Az asszociatív *ö-zés* meglétét, mivel nem az erősen vagy közepesen *ö-ző* kódexekre jellemző, és a kézirat sem ad hozzá értékelhető adatokat, nem vettük számításba. A lehetőség szerint figyelemmel kísérjük a tulajdonnevek labiális variánsainak az előfordulásait is.

Mivel az *ö-zés* szempontjából számításba vehető kódexek mindegyikében majdnem ugyanazokkal a szavakkal találkozunk, hogy jobban kitűnjék a rájuk jellemző hangsúlyos, hangsúlytalan, toldalékok előtti és a szuffixumos *ö-zés*, három kódexcsoport labiális *ö-ző* példáit, a szuffixumok előtti és a szuffixumos adatok számát sűrítjük táblázatba.

10. Nézzük meg elsőnek a labiális *ö-zés* állapotát abban a csoportban, amelyben LOSONCZI 7 kódex, 16 „kéz” (NyK. XLV, 218) írásának adatait gyűjtötte össze (l. uo. 218—33). A nyelvemlékek abban a sorrendben következnek egymás után, ahogy LOSONCZI állította össze őket. Az ellenőrzés, a visszakeresés így mindig könnyebb és gyorsabb. Amely kódex a bemutatott

csoportból a szemléltetett helyzetben nem tartalmaz *ö-ző* példát, azt nem vesszük fel a táblázatba. Előfordul ugyanis, hogy egyesekből csak az asszociatív *ö-zés*re van példa. A számoknál megtartjuk LOSONCZI „csillag” jelzését („A csillag az adatnak egy oldalon többször való előfordulását jelzi.” Uo. 58). Ha valamelyik helyzetben csak az adatok száma van megadva példa nélkül vagy a példát LOSONCZIVAL szemben ma az asszociatív *ö-zés*nél említenénk, akkor erre (x)-szel hívjuk fel a figyelmet. (L. 71. 1. I.)

A *szöm*, *szövény*, *köröszt*, *körösztvény* szavakat külön-külön példának vetjük fel azért is, mert lelőhelyeik nem fedik teljesen egymást. A fenti kódexekről LOSONCZI ezt írja: „Inkább *ë-ző* kódexek; az *ö-zés* azonban elég erősen kezd terjedni” (uo. 258). A kimutatás szerint e kódexeket differenciáltabban kell értékelnünk és jellemeznünk. A vizsgált két helyzetben 4 kódex, 6 „kéz” *ö-zése*, a BirkK.-é: *csöpövel* 'csepű' (354), *rösteljétek* (349), *ösmerj* (349), valamint a *vött* (346), *tött* (349), *löttenek* (349) (DEME, Nyelvtanfunk. 111), az ÉrdyK., ÉrsK. I-, II-, III-, LobkK. II-é már figyelemreméltó, nem elhanyagolható, a többiben még csak beszűrődésről beszélhetünk vagy egyáltalán nincs idevonható adatuk.

Ezekon kívül elszórta felbukkannak még ezek a példák: *csöcs-*, *zöndül* (Érsk. III.), *ött* (ÉrdyK., ÉrsK. I., II., III.), *ögy-* (ÉrsK. I.), *györtya* (uo.), *kögyetlen* (uo.), *nömös* (uo.), *pörsöly*, *zöng* (ÉrdyK.), *röpül* (ÉrsK. I.), *szöndör* (ÉrdyK.), *szöpög* (ÉrsK. I., III.), *söt*: *ölöszer*, *örö*, *fökély* (ÉrsK. I.), *öröklýe* (ÉrdyK.); — *billög* (ÉrdyK.), *édös* (ÉrdyK., ÉrsK. I., III.), LobkK. (21), *címör* (ÉrdyK.), *eretnök* (ÉrdyK., LobkK. II.), *Erzsébot*, *Imröh* (ÉrdyK.), *imög* (ÉrsK. I.), *ingör-*, *Jeruzsálm* (ÉrsK. I.), *némöt*, *péntök*, *pörsöly*, *remöte*, *részög* (ÉrdyK.), *férög* (ÉrdyK., LobkK. II.), *Pétör*, *sekröstye*, *temérdök* (ÉrsK. I.), *Szepös*, *szendör-*, (ÉrdyK.), *szerecsön* (ÉrdyK.), *teröh* (ÉrdyK., LobkK. II.), *teröm-* (LobkK. II., ÉrsK. I., GömK. IV.), *tévölg-* (ÉrdyK., ÉrsK., I.) *vecsörnye*, (ÉrsK. I.), *veröm* (ÉrsK. I.); (a táblázatok példáinak adatait l. NyK. XLV, 218—33). (A szuff. előtti és szuff.-os *ö-zést* l. 72—3. 1. II., III.)

Az összeállítás sok szempontból tanulságos. A 17 „kéz”-ből 16 ismeri a toldalékok előtti *ö-zést*, de távolról sem azonos mértékben él vele. Az e helyzetbeli *ö-zés* foka és gyakorisága a toldalékok száma szerint a fenti kódexeket 4 kisebb csoportra tagolja, mégpedig: 1. erősen *ö-zőre*, mint az ÉrdyK., ÉrsK. I., II., III. és a LobkK. II. Mind a négy „kéz” fejlettebb *ö-zésre* vall az előző táblázaton is. 2. Közepesen *ö-ző* az AporK., BirkK., GömK. III. 3. Egészen gyenge *ö-ző* a GömK. IV., V., VI., VIII., IX., adat nélkül egyedül a GömK. II. áll. A teljes tőhöz járuló toldalékaink előtt már e kódexeinkben is gyakori az *ö-zés*. Nem azonos szövegben s egyáltalán bármelyik nyelvben a toldalékok megterheltsége, frekvenciája nem azonos. A nagy számok mégis arról tanúskodnak, hogy egyes szuffixumok előtt, mint pl. az *-l* verbum-, a *-z* denominális képző, a *-k* többesjel, a *-tt* múlt idő jele, a *-t* tárgyrag, az *-n* helyhatározórag, továbbá

az igei és a birtokos személyragok előtt az *ö*-zés fejlettebb volt, mint a többi toldalék előtt.

A toldalékos *ö*-zés statisztikai összeállításából kitűnik, hogy a legtöbb *ö*-ző szuffixumot és adatot az a három kódex tartalmazza, amelyeket az első vagy második alcsoportban említettünk a korábbi táblázatok szerint is, nevezetesen az ÉrdyK., ÉrsK., LobkK. II. Az előző árnyaltabb csoportosítástól lényeges eltérést mutatnak a GömK. kezei, itt ugyanis csak a GömK. IX. szerepel egy adatával. Az *ö*-zhető kódexek toldalékok száma korlátozott; úgy látszik, a gyakoriság elősegítette labiális alakjuk használatát.

LOSONCZI a LobkK. III.-at nem iktatta ebbe a csoportba (i. m. 218), szuffixumos *ö*-ző példáit azonban itt idézi (i. m. 231—2), azért ide vettük fel mi is.

II. A következő csoportban LOSONCZI olyan 7 kódexet (10 „kezet”) foglalt össze, amelyek *ö*-zése szerinte „elég erős” (NyK. XLV, 93, 256). Nézzük meg, mit takar ez a jellemzés. (L. 74—6. I. IV., V.)

DEME négyből sorol fel adatokat, és konkrétan, kódexenként, helyzetenként állapítja meg az *ö*-zés meglétét vagy hiányát. A DöbK. szerinte „Erős szuffixumos és hangsúlytalan” *ö*-ző (NyelvatlFunk. 112). A KrizaK. „erős szuffixumos és meglehetősen erős hangsúlytalan” *ö*-ző; a hangsúlytalan *ö*-zés igen gyenge benne (uo. 113). A LázK. IV. „erős hangsúlytalan és szuffixumos” *ö*-ző, a hangsúlyos *ö*-zésre csak beszűrődések vannak (uo. 114). A PozsK. III. „meglehetősen erősen szuffixumos” *ö*-ző, „hangsúlytalan *ö*-zése gyenge” (uo. 115—6). A LázK. V., VI.-ra DEME szerint ugyanaz a megállapítás érvényes, mint a LázK. IV.-re (vö. uo. 114).

A hangsúlyos helyzetre vonatkozólag DEMÉVEL teljesen egyet kell értenünk. LOSONCZI általánosítása e helyzetben viszont csak a NagyszK.-re érvényes. A többi kódexben a szótó *ö*-zése gyenge vagy nincs is rá adat nála (NyK. XLV, 96—3). Hangsúlytalan helyzetben sokkal kiegyenlítettebb az *ö*-zés jelentkezése a példákat és az adatok számát tekintve is. Legerősebben *ö*-zőnek látszik a NagyszK., DöbrK., a LázK. IV., leggyengébbnek a LázK. V., VI. A táblázatban nem szereplő, de LOSONCZINÁL e csoportba tartozó LázK. VI., Piry-h., SzékelyudvK. V. *ö*-zése e két helyzetben az adatok csekély száma vagy hiánya miatt nem vehető figyelembe.

Egy-két forrásban megtaláljuk az alábbi példákat: *fölleg* (DöbrK.), *köröszty* (uo.), *körösztyén* (KrizaK.), *mövet* (DöbrK.), *nöm-* (NagyszK.), *nömös* (SzékelyudvK. II.), *röjt* (DöbrK.), *Örzsébet, szöpög* (uo.), *kényszörít* (NagyszK.), *szörközet, szörz-* (KrizaK.), *zöng-* (DöbrK., NagyszK.), *zöndül* (DöbrK., SzékelyudvK. II.), *ött-* (DöbrK., LázK. IV.), *öve* (DöbrK.), *szöntök* (NagyszK.); — *édös* (DöbrK., KrizaK., NagyszK.), *Erzséböt* (NagyszK.), *ezör* (LázK. III.), *Gergöly* (NagyszK.), *ingörl-* (SzékelyudvK.), *mindön* (Piry-h.), *péntök* (SzékelyudvK. II., LázK. III.), *részög* (NagyszK.), *segör, teröm* (uo.), *terömt* (KrizaK.), *tévölg-* (DöbrK.). A *lök-* (PozsK.), *incsölködik* (LázK. IV.), *cseleködik* (uo.),

nyilván más kategóriába tartoznak. Több *e* helyén is föllép *ö*-zés. (A táblázatok és a felsorolt példák pontos adatait l. : NyK. XLV, 93—107.)

A táblázat azt bizonyítja, hogy a toldalékok előtti *ö*-zés e kódexcsoportban is a Piry-h. és a SzékelyudK. I. kivételével erős. Legfejlettebb a NagyszK.-, DöbrK.-, SzékelyudK. II.- és a LázK. IV.-ben, kevésbé erős a LázK. VI.- és a KrizaK.-ben. Legtöbb adat van az *-s* melléknévképző, az *-m*, *-d* birtokos és igei személyragok, a *-tt* múlt idő jele és a *-t* tárgyrag előtt. Meglepő, hogy különösen a NagyszK.-ben a *-tlen* fosztóképző előtt is jelentős az *ö*-zés.

A toldalékok *ö*-zése szempontjából a LOSONCZI által e csoportba sorolt kódexeket három alcsoportra bonthatjuk. A LázK. IV., V., NagyszK., SzékelyudK. II. e helyzetbeli *ö*-zése az adatok számából kiindulva viszonylag fejlett; a LázK. VI.-, DöbrK.-, KrizaK.- és a PozsK.-é még gyenge; a Piry-h.-ból és a SzékelyudK. V.-ből nincs pozitív adatunk. Az első csoportbeli kódexek szuffixumos *ö*-zésétől csak árnyalati különbségek választják el.

12. A VI., VII., VIII., IX. táblázaton (l. 77—80) az erősen *ö*-ző kódexek (l. LOSONCZI: NyK. XLV, 257) *ö*-zését mutatjuk be; LOSONCZI 11 kódexet, 18 „kezet” sorolt ide (l. uo. 58).

Végeredményben ezekben a kódexekben sincs sok hangsúlyos *ö*-ző példa, hiszen a meglevők zöme előfordul az első két csoportban ismertetett forrásokban is, az *öttem*, *bőtű*, *Dömötör* szavak elég ritkák, a *mönt*, *nömös*, *görjed* *ö*-zése pedig valószínűleg szűkebb területre korlátozódott. A táblázatból kiviláglik, hogy a többi szó *ö*-zése erős, és elterjedt lehetett, azért adatolhatók a korábbi kódexcsoportok tagjaival szemben több helyről. Mindent egybevetve legerősebb hangsúlyos *ö*-zés található a CzechK.-, TelK.-, DebrK.-, KazK. I.- és a WinkK.-ben, ellenben csak egy-két *ö*-ző szó fordul elő a DebrK. II.-, V.-, GuaryK.- és a SimK.-ben.

Szórványosan előfordulnak még a következő szavak: *csöpű* (TelK.), *Örzsébet* (*ölsebet*; DebrK. VI.), *pörsöly* (NádK., TihK.), *rönd* (DebrK. III.), *röpös* (KazK. I.), *söb* (WeszprK. I.), *szödörj* (TihK.), *szöndörödék* (TihK.), *szöpög* (DebrK. II., NádK.), *szörént* (DebrK. III.), *kögyelmes* (DebrK. I.), továbbá: *böülü* (*bolöl*; DebrK. II.), *öngömet* (TihK.), *örö* (SándK.), *jögyös* (DebrK. I.), *jölönti*, *jölös* (DebrK. III.), *közde* (WeszprK. I.), *möstör* (DebrK. III.), *töremt* (WeszprK. I.), *zöndül* (TelK.). Meglepő az utolsó 10 szó első szótagbeli *ö*-zése *e* helyén. (A táblázatok és a fenti példák részletes adatolását l. NyK. XLV, 58—93.)

Az összeállítás szerint a *csöcsömő*, *ingörl*-, *Benedök*, *Imrö* szavakra akad legkevesebb forrásból adat. Bár az ellenpéldák számát nem ismerjük, nagyon valószínű, hogy gyér írásbeli használatuk miatt nem találkozunk velük sűrűbben. Az összeállítás meggyőzően dokumentálja, hogy a kódexek e csoportjának hangsúlytalan *ö*-zése, kivéve a DebrK. VI.- és a WeszprK. II.-t, általánosan mondható, s majdnem azonos terjedelemben és mértékben használják az

ő-ző formákat. Legkiterjedtebb az ő-zés a DebrK. I., KazK. I., NádK. és a WinklK.-ben.

A kódexek egyikéből-másikából ezek a példák kerülnek még elő: „*Cycóle*” (CzechK. 133), *egyöd* (CzechK., WinklK. I.), *eröklýe* (DebrK. I.), *eretnök* (DebrK. I., GuaryK., TihK.), *kemönce* (DebrK. I., III., TihK.), *kerösz*t (DebrK. I.), *kesköny* (TihK.), *medönce* (WeszprK. I.), *peledönce* ‘penitencia’ (DebrK. I.), *pörsöly* (NádK.), *Seböstýén* (CzechK., DebrK. I.), *szödörj* (TelK. I.), *szelönce* (WinklK. I.), *szendörödék* (KazK. I.), *szerecsön* (DebrK. I., III., SándK.), *szövendök* (KazK. I., TelK. I.). A *békösség* (CzechK., DebrK. III.), *becsösség* (DebrK. III.), *esedöz-* (DebrK. II.), *rettög* (TihK.), *szepög* (NádK.), *kétölködik* (DebrK. I., DebrK. III., NádK., WinklK. I.), *incsöködik* (DebrK. I., V., TihK., WinklK. I.) szavak nem tartoznak a hangsúlytalan ő-ző példákhoz, hanem a következő helyzetbeliekhez, illetve az asszociatív ő-zőkhöz. (A táblázat és a felsorolt példák adatolását l. NyK. XLV, 58—78).

Ákár vízszintesen, akár függőlegesen nézzük a táblázat adatait, azonnal szembetűnik, hogy a labiális ő-zés ebben a helyzetben kódexenként és az ő-t követő toldalékok szerint is általánosan erős. Fejlettségére vall, hogy a *-tlen* képző előtt nagyon gyakran, de még a *-bb* középfok jele és a *-d* sorszámnévképző előtt is akadnak ő-ző esetek nem egy kódexben. Ez az ő-zés leggyakoribb az *-s* mn.-képző, a *-k* többesjel, a *-t* tárgyrag, a birtokos és az igei személyragok előtt, hasonlóan, mint az első két csoportbeli kódexekben.

A táblázat az ellenpéldák számadatainak hiányában is jól mutatja, hogy a szuffixumos ő-zés párhuzamosan fejlődött a jelenségkör többi ő-zésével. Gyengén ő-ző forrásokban gyéren mutatkoznak ő-ző toldalékvariánsok, az erősen ő-zőkben viszont tömegesen kerülnek elő és több formánsban.

13. Nem folytatjuk tovább a kódexcsoportok adatainak táblázatos összeállítását. A XVI. század első felének ő-zését leginkább a tárgyalatkból ismerhetjük meg. A kézirat e labiális jelenségének ennél nagyobb számú kódexszel való összevetése sem teszi ezt szükségessé.

Ha ezek után számba vesszük nyelvemlékünk összes hangsúlyos és hangsúlytalan ő-ző példáit (zárójelben az előfordulások száma), megállapíthatjuk, milyen típusú és fokú ő-ző nyelvemlékekhez áll legközelebb a kézirat. Ő-ző példái ezek: *önni* (1x), *födöz* (1x), *görjed* (2x), *szömved* (4x), *böcsület* (1x), *Szendömötör* (2x), *fölül* (2x), *körösztyös*, *körösztyén* (5x), *pörös* (1x), *szömély* (8x), *szömved* (4x); — *lött* (18x), *lönnek* (1x), *tött* (12x), *tönnönk* (1x), *vött* (2x); — *egyetömben* (15x), *ezön* (6x), *embör* (23x), *érdöm* (5x), *érsök* (2x), *ezör* (4x), *gyermök* (17x), *idegön* (1x), *igön* (35), *Imröh* (1x), *ingörl-* (4x), *jelön-* (2x), *kényszörít* (1x), *mindön* (36x), *mestör* (3x), *péntök* (1x), *Pétör* (1x), *pispök* (1x), *Szendörő* (1x), *Szeröm* (12x), *temérdök* (6x). Összesen 32 alapszó 208 adattal és *tött*, *vött*, *lött* együttvéve 34-szer.

A kódexek anyagában csupán a *Szendörő* és *Szeröm* két helynévvel nem talákoztunk, a harmadik helynév utótagja több helyt felbukkant személynév-

ként. Bár a kódexek, mivel jelentős százalékban másolatok, nem tükrözik tisztán sem a szerző, sem a másoló *ö*-zését, annyiban jó összehasonlítási alapnak bizonyulnak, hogy példáik segítségével eldönthessük és ellenőrizhessük, általában mely szavakra terjedt ki korukban a labiális *ö*-zés. Ennyi példa egy-egy kódexben elég ritka. A kézirat tehát a tanulmányozott jelenség tekintetében a legerősebben *ö*-ző nyelvmlékek közé tartozik. Bizonyítja ezt a formánsok előtt mutatkozó *ö*-zés száma is. Igei személyragok előtt gyakoriak, a *-k* előtt 1 példában 1-szer, az *-m* előtt 3 példában 15-ször, a *-tök* előtt 7 példában 8-szor. Birtokos személyragok előtt így alakul: *-m* előtt 7 példában 15-ször; *-d* előtt 5 példában 10-szer; *-tök* előtt 4 példában (a *bennetök*, *veletök*, *ellenötök* stb. alakokat egy szónak vettük) 16-szor. Egyéb ragok előtt: lok. *-n* előtt (ideszámítva a *tizön-* előtagú összetett számneveket is) 8 példában 15-ször, *-n* temporális előtt 3 példában 6-szor, *-n* modális előtt 6 példában 6-szor, *-t* tárgyrag előtt 9 példában 19-szer; verbunképzők előtt: *-d* előtt 4 példában 6-szor, *-l* előtt 1 példában 1-szer, *-z* előtt 2 példában 2-szer, *-s* melléknévképző előtt 15 példában 41-szer. A jelek előtti állapot: *-tt* múlt idő jele előtt 31 példában 83-szor, *-k* többesjel előtt 15 példában 27-szer.

A labiális *ö*-zés fokát, fejlettségét megvilágítjuk még az *ö*, *ë* hangok megterheltségének arányosításával. Ha kiszámítjuk, milyen arányban van az *ë* az *ö*-höz a kéziratban, és hogyan oszlik meg megterheltségük ugyanannak a szövegnek „mai köznyelvesített” változatában, a kettő kivonásával olyan számot kapunk, amely elég pontosan kifejezi az *ö*-zés mértékét. Tudatában vagyunk annak, hogy a kérdés a valójában nem ilyen egyszerű. Minden egyes *e*-ről nem tudjuk megállapítani, hogy zártnak vagy nyíltnak ejtette *e* az ismeretlen szerző. Kérdés, felvehető-e az egytagú elemek *ë*-je stb. Ha jól megfontoljuk és ismereteink szerint csak a zárt *ë*-ket vesszük figyelembe, közepes terjedelmű összefüggő szöveg ilyen feldolgozásában annyi *ë*-t találunk, hogy a problematikus szavak *ë*-inek száma alig haladja meg a pontosabb számításoknál is megengedett hibaszázalék számát. Hasonló felmérés szükségesnek látszik azért is, mert így nem maradnak figyelmen kívül az illabiális *ë*-ző példák *ë*-i sem, amelyek csökkentik az *ö* megterheltségi fokát, s amelyek kisebb-nagyobb mértékű meglétével még számolnunk kell a kódexek korában, így emlékiratunkban is.

A statisztikai összeállításban ezt az eljárást követem: Feldolgozom a kézirat kétharmadát, ennek háromnegyedét az első feléből, egy negyedét a legvégéről veszem (5—45, 65—78). Az oldalanként előforduló *ë*, *ö* fonémák, az illabiális *ë*-ző példák *ë*-inek és a labiális *ö*-ző alakok *ö*-inek számát 10—14 oldalanként 4 csoportban összesítem (I. 5—14; II. 15—26; III. 27—40; IV. 65—78). Ezzel a módszerrel megfigyelhetővé válik, egyenletes-e a fenti hangok használata, nem mutatkozik-e valahol nagyobb fokú *ë*-zési vagy *ö*-zési törekvés. A statisztikából ezt a képet látjuk (I. 80. l. X.).

Már az I. és II. oszlop adatainál szembetűnik, hogy az illabiális adatok *ë*-inek száma előrehaladva a szövegben fokozatosan csökken, a „labiális” *ö*-ké

pedig a szöveg vége felé gyarapszik. Ez nem az *ē*-knek az *ö* javára történő viszszaeszesorulásával és a „labiális” *ö*-knek az *ē* rovására bekövetkezett erősödésével függ össze, hiszen nagyjából ugyanazok a szavak *ö*-zők és illabiális *ē*-zők az irat első és második felében is, hanem abból adódik, hogy példáik, mint *tékáll, kényrög, török ~ tērök, tērvény, között* sokkal gyakoribbak az emlékirat elején, mint a vége felé, és egyes *ö*-ző morfémák, helyzetek (pl. a tárgyrag, a múlt idő jele, az *-s* melléknévképző előtt) sűrűbben használtak a munka II. felében, ahol az apró események torlódnak, a szereplők száma növekszik, és a cselekvés személye többször változik.

A kimutatásból azt látjuk: köznyelvünkben az *ē, ö* használata 12—14 oldalnyi szövegben eléggé egyenletes, egy-egy ilyen terjedelmű, ugyanazon forrásból vett részben a legnagyobb különbség 3,6%. A kéziratban a használatuk még nem ilyen megállapodott, csoportonként jelentkezhet 12,8%-os eltérés. Szerepe van ebben mind az illabiális *ē*-zésnek, mind a labiális *ö*-zésnek. Az illabiális *ē*-ző adatok *ē*-inek száma nem magas, kb. 6,5%-kal növelik az *ē*-k számát. Az *ö* megterhelése csak a labiális *ö*-ző tendencia eredményével is 13%-kal nagyobb. A labiális *ö*-ző adatok *ö*-inek száma jelentős, a köznyelvi állapottal szemben 53%-kal emelik az *ö*-k számát ($357 : 403 = 47 : 53$). A csoportok adatai bizonyítják, mennyire szükséges több helyről kiválasztani elemezendő részeket. A statisztika átfogó képet ad a jelenségekről, de ha mechanikusan szemléljük, részletekre vonatkozólag téves következtetéseket vonhatunk le belőle.

14. Az *ö*-zés eredetével, fejlődésével és típusaival foglalkozó kutatók rendszerint kitérnek arra a problémára, mely mássalhangzók szomszédsága segítette elő a labializáció létrejöttét és terjedését (BÁRCZI, Htört.² 154; TÖRÖK: MNy. LV, 50—1; DEME, NyelvatlFunk. 108—9; EGRINÉ ABAFFY E., Sopron megye nyelve a XVI. században. 19, 149). Labializáló hatást tulajdonítanak a labiális mássalhangzóknak (vö. BÁRCZI, i. h.; TÖRÖK, i. h.; EGRINÉ ABAFFY E., i. h.), az *l* (*r, j?*)-nek (DEME, i. h.).

Azt hihetnénk, hogy az erősen *ö*-ző, nagy mennyiségű adatot tartalmazó szöveg sokat mondhat e kérdésben. Vizsgáljuk meg tehát, milyen tanulságok leszűréséhez segít e tekintetben kéziratunk. Helytakarékosság miatt nem közöljük az összes előforduló *msh. + ö + msh.* kombinációt. A feldolgozás módjáról mégis annyit: Kiirtuk a labiális *ö*-ző adatok *ö*-jét megelőző és követő mássalhangzóival (*x + ö + y*) együtt, az egyes helyzeteknek megfelelően, pl. *ször-* (*ször fn., rag, szörtelen, szörszám, kényször, egyször*), *szöm-* (*szöm, szövény, szömved*); *-dön* (*mindön*), *-gön* (*idegön, igön*); *-gös* (*betegös, lehetségös*), *-rös* (*pörös, hírös*), *-gön* (*Mezőségön*), *-dön* (*rendön*), *-zön* (*tizön-*) stb. Ezután összeszámoltuk, mely mássalhangzó hányszor áll *ö* előtt és után, majd rangsoroltuk őket a gyakoriság és a példák (tehát nemcsak az adatok száma alapján) száma szerint. Ez a sorrend alakult ki:

a) hangsúlyos helyzetben megelőző mássalhangzók: *sz, k, g, f, d, b, p*;
követők: *r, m, cs, d, n, z*;

b) a szótó 2—3. szótagjában megelőzők: *d, g, b, t, m, z, k, l, s, r*; követoők: *n, r, m, k, h*.

c) *-ö+s* (mn.-képző) előtt: *t, b, g, p, r, sz, n, l, s, r*; *ö+n* (lok.) előtt: *z, s, g, t, d, n, k, p, m*; *ö+tt* (múlt idő jele) előtt: *t, l, sz* (*c=tsz*), *s, d, z*; *ö+t* (tárgyrag) előtt: *g, t, m*. Ha *ö+szuf.* (valamennyi) előtt nézzük, a leggyakoribb msh-k ezek: *t, s, n, m, k*.

Végső következtetésünk: erősen *ö-ző* szövegben, melyben *ö-zés* minden helyzetben és több példában található, a szomszédos mássalhangzók egyikének vagy másikának labializáló hatását nehéz kihámozni.

Példáinkat a labiális *ö-zés* szempontjából válogattuk össze. Etimológiójuk részben megerősíti, részben homályban hagyja idetartozásuk helyességét. Az *ö-zéssel* foglalkozó tanulmányokban a kézirat szavai az *ö-zés* e fajtájába vannak sorolva. Eredet szerint 27%-os a finnugor vagy valószínűleg finnugor szavak részesedése: *enni*, vö. vog. *tē- 'ua'*. (SzófSz.), *fed~föd*, vö. vog. *pänt- 'ua'*, o. *pent- 'ua'*. (l. uo.), *szem*, vog. *säm 'ua'*, o. *sem 'ua'*; a *személy* a *szem* származéka (l. uo.); *szer*, vog. *ser 'szerü' -féle'*, o. *sir 'ua'*, cser. *ser 'mód, szokás'*. Az *egyetemben*, *igen*, *jelen*, ezen szavakban az *-em*; *-en* elem nem a finnugor tő tartozéka. 19,2%-ot tesznek ki az ismeretlen eredetű szavak: *gerjed*, *szened*, *kényszerít*, *idegen*, *ingerel*, 11,5% a bizonytalan, vitatott eredetű szavak száma: *ember*, *gyermek*, *termérdek*. Ugyanennyi a szláv származásúak százalékszámára is: *kereszt* (*keresztes*, *keresztény*), *per~pör*, *péntek*. Az első szónak és származékainak *ö-ző* változataira csak a XVI. sz. óta vannak adatok, pl. 1541: *kerösz*t (Sylv. Út. RMNy. II, 49), 1586: *körösz*t (NySz.), 1615: *köreszt* (uo.; vö. KIEZSA, SzlávJöv. 263), 1526: ? *körösz*tin, 1530: *körösz*tyén (i. m. 264—5); de 1253: *kerüsz*t, *kürüsz*t (i. m. 264). KIEZSA a *körösz*től igealakot CzF-ből idézi (i. m. 165), holott a NySz-ben a XVI. századból is található rá adatok, pl. *körösz*telés (RMK. VI, 126), *megkörösz*tölködönk (DöbrK. 356), *megkörösz*tölködött (TihK. 69). A *körösz*tös szót 1565-ből ismeri ez a szótárunk (Mel: Sám. 101). Az adatok tanúsága szerint mind helynevekben, mind köznévi funkcióban legelterjedtebb volt a *kereszt* alak (vö. KIEZSA, i. m. 263). A *per* a XV. sz. II. felétől kimutatható *perel*-ből keletkezett elvonással (vö. SzófSz.; KIEZSA, i. m. 415—6). Ennek labiális magánhangzójú *pöröl* variánsa 1530-ból adatolható (KIEZSA, i. h.), viszont a *per* a XIV. sz. végétől, a *pör* 1510-től van meg nyelvemlékeinkben (vö. KIEZSA uo.). A *pörös* származék első előfordulásával 1526—27-ben találkozunk (ÉrsK. 490; NySz.). A *péntek* valószínűleg óhorvátból származó átvétel (KIEZSA, i. m. 413—4). *Péntök* változata 1513-ból van kimutatva (l. i. h.). Mindkét szó több korábbi és korabeli illabiális alakja azt bizonyítja, hogy a labiális *ö-ző* példák között a helyük. 5% esik a török nyelvekből eredtetett szavakra: *becsül*, *érdem* (*érdemel*), 1—1 százalékos arányban akad közöttük iráni eredetű: *ezer*, európai vándorszó: *mester* és bizonytalan úton nyelvünkbe került, de végeredményben görög alapra visszavezethető: *érsek* szó (SzófSz.). — A *mester* sza-

vunk minden valószínűséggel az ófranciából származik (vö. SzófSz., KNEZSA, i. m. 888—9), az OklSz. adatai szerint a szóvég *-tir*, *-tűr*, *-ter*, *-tör* is lehetett, az első két elem csak a XIII. sz.-ból mutatható ki. Az *érsök* alakra a XV. sz. végétől akadnak adatok (KNEZSA, i. m. 632).

A három személynév 11,5 százalékot foglal le. A *Demeter* valószínűleg a latin *Dimitrius* átvétele (EtSz.), 1211-től az illabiális hangrendű alak az általános (l. OklSz.). Az *Imre* tulajdonnevet bizonyára az egyházi latin honosította meg nyelvünkben, második szótagjában (*-re* ~ *-reh*) 1373 óta kevés kivétellel *e* hang van (l. uo.). A *Péter* alakváltozata a XIII—XIV. sz.-ban többnyire *Petur*, ellenben a XV. sz.-ban majdnem mindig *Péter*. Labiális *ö*-zö változatuk kialakulását a korábbi és a későbbi ellenpéldák kellőképpen megvilágítják.

Említettük, hogy anyagunk *ö*-zése a legfejlettebb *ö*-zö kódexekhez áll legközelebb. Ezeknek egy részét a nyugati nyelvjáróterület *ö*-zö nyelvmélekeinek számítjuk (vö. BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, A magyar nyelv története. I. r. kézirat. Tankönyvkiadó, 1964, 53). Pontosabb lokalizálásra és rokonsági fokra egy nyelvi jellegzetesség alapján nem lehet következtetni. Mindhárom kódexcsoporttól különbözik abban, hogy például a *nemes*, *szerecsen* s hasonlóan a *kegyelmez*, *rend*, *szent* szavakat csak köznyelvi formában használja, a *seb*, *jeles*, *mester* szavak nyílt *e*-je helyén sosem kerül elő *ö*, és a középfok *-bb-*, a sorszámnev *-d-je*, a *-tlen* képző előtt egyszor sem találunk *ö*-t.

KOVÁCS ISTVÁN

La substitution *ě* > *ö* dans un monument linguistique du XVIe siècle

L'auteur présente dans son ouvrage la substitution *ě* > *ö* dans un monument linguistique hongrois de la première moitié du XVIe siècle. La première ligne du manuscrit est la suivante: «Az Lándorfejérvár elveszésének oka ez vót és így esött». Dans la littérature il est connu généralement par ses premiers mots en guise de titre. Son auteur est inconnu, dans la deuxième moitié du siècle dernier et au début de notre siècle, il a été attribué, par plusieurs chercheurs, à Ferenc Zay. Récemment on rejette cette hypothèse qui n'est pas prouvée. Selon certains, ce n'est pas un ouvrage originel, mais une copie. Son sujet est le siège turc de la place forte limitrophe de Nándorfehérvár, sa perte et les débats pour l'élection du palatin. Le texte qui est bien lisible et cohérent comprend 74 pages. Le manuscrit est gardé actuellement à la Bibliothèque Széchényi. L'ouvrage a beaucoup de valeur en tant que source historique, oeuvre littéraire et monument linguistique. C'est László Szalay qui l'a publié dans le IIIe volume de la série «*Scriptores*» de la revue *Monumenta Historica Hungarica*, parmi les écrits de Antal Verancsics. L'auteur, à la base de ses analyses stylistiques juge l'ouvrage originel. Les recherches linguistiques l'ont passé sous

silence jusqu'ici. En comparant un de ses traits les plus caractéristiques, la substitution $\bar{e} > \bar{o}$, avec les codex qui montrent le même phénomène, l'auteur constate que le manuscrit se rapproche aux codex dans lesquels la substitution $\bar{e} > \bar{o}$ est la plus fréquente. Ainsi il doit être classé parmi les monuments linguistiques des dialectes occidentaux. Quelques traits de sa transcription orthographique le prouvent également. Une localisation plus précise exigerait l'étude de plusieurs caractéristiques linguistiques et une plus grande matière de comparaison. Son dépouillement monographique répondra à plusieurs questions de détail. L'étude de son phénomène caractéristique, de la substitution $\bar{e} > \bar{o}$ va attirer, espérons-le, l'attention des chercheurs sur ce manuscrit.

I. KOVÁCS

a—b) A hangsúlyos és hangsúlytalan $\bar{o}$ -zés példái kódexenként (I. táblázat)

	AporK. IV.	ÉrdyK.	ÉrsK. I.	ÉrsK. II.	ÉrsK. III.	GömK. IV.	LázK. III.	LobkK. II.
<i>böcs</i>		+	+		+			+
<i>bötű</i>		+	+		+			
<i>csöpp</i>						+		+
<i>ött 'evett'</i>		+	+	+	+			
<i>köröszt</i>		+	+					
<i>körösztyn</i>			+	+				
<i>szöm</i>		+	+					+
<i>szömély</i>			+					+
<i>szörz-</i>		+	+	+				+
<i>egyetöm-</i>								+
<i>embör</i>	+	+	+				+	+
<i>érdöm</i>			+					+
<i>ezör</i>			+					
<i>gyermök</i>		+				+		
<i>idegön</i>		+	+		+			+
<i>igön</i>		+	+					+
<i>jelön</i>		+	+	+				+
<i>mestör</i>		+	+		+			+
<i>mindön</i>			+					+
<i>szégyön</i>		+						+
<i>tengör</i>		+		+	+			
<i>Gergöly</i>		+	+					+

c) Ő-zés van az alábbi szuffixumok előtt:

(II. táblázat)

	AporK. IV.	BirkK.	ÉrdyK.	ÉrsK. I.	ÉrsK. II.	ÉrsK. III.	GömK. III.	GömK. IV.	GömK. V.	GömK. VI.	GömK. VIII.	GömK. IX.	LázK. II.	LázK. III.	LobkK. II.
-d (lepöd-)			2			1									
-l (éneköl) ^x	2		630	37	2	3									8
-z ^x (gyak. igeek.)	2		80	13	2										1
-z ^x (denom. k.)			468	42	4	1		1							14
-cska (férgöcske)															1
-delem ^x			18	9	3										2
-k (eredegök)	2	7	714	142	23	1					1				70
-k ^x (denom. igeek.)			13	15											13
-n ^x (nyom. el.)				7											10
-s (lelkös)	1		506	89	12	3	1		1	4					125
-tt (entezött)		1	861	89	11	7									43
-tlen (izötlen)	2			1											
-k (megyök)			65	11	2	1									8
-m ^x (igei szr.)			108	13											9
-l ^x (igei szr.)			7	7											7
-d ^x (igei szr.)			42	15		4						1		1	41
-n (megyön)	1		21	25	4		1								53
-tök (igei szr.)			6	13											1
-m (lelköm)			47	10	1		1							3	1
-d ^x (birt. szr.)			125	99	3						2		1		1
-tök ^x (birt. szr.)			16	2											
-n (feldön)			121	12	3	1									8
-n ^x (módh.-r.)			18	14		1									4
-nként (seregönként)			2												
-stül (gyereköstül)			1												
-t ^x (tárgyrag)			442	58	6										24
-tt (felött)	1	2	11	1	1	7									3

d) Szuffixumos ő-zés:

(III. táblázat)

	AporK. IV.	Birkk.	ÉrdyK.	ÉrsK. I.	ÉrsK. II.	ÉrsK. III.	GömK. IX.	LázK. II.	LobbK. III.	LobbK. II.		
<i>-dök</i>				1								
<i>-döz</i>			21									
<i>-köd</i>			321	76	4	7	1	1	46			
<i>-köz</i>		1	146	18	3	2		1	16			
<i>-delöm</i>			1	1					3			
<i>-elöm</i>	1		1	25	1							
<i>-éköny</i>		1	7						1			
<i>-tök b. szr.</i>		2	177	32				1	16			
<i>-tök ig. szr.</i>		1	160	29		1			14			
<i>-höz</i>			54		1				29	1		
<i>-ször</i>			46	20	6				5	1		

	DébrK.	Krizak.	LázK. IV.	LázK. V.	LázK. VI.	NagyszK.	PozsK. III.	Székeljudvk. II.
<i>föd</i>	+	+				+		+
<i>böcsül</i>						+		
<i>csöppen</i>		+				+		
<i>szöm</i>	+	+				+		+
<i>szömély</i>						+		
<i>egyetöm-</i>		+	+	+		+		+
<i>embör</i>	+	+	+		+	+		
<i>érdöm</i>	+	+			+	+	+	+
<i>gyermök</i>			+			+		+
<i>idegön</i>			+		+	+		
<i>igön</i>	+		+			+	+	+
<i>jelön-</i>	+	+	+			+		+
<i>mestör</i>						+		+
<i>mindön</i>	+	+				+	+	
<i>szégyön</i>	+			+		+	+	
<i>tengör</i>	+		+			+		+
<i>Pétör</i>						+		

c) Szuffixumok előtti és szuffixumos ő-zés:

(V. táblázat)

	Döbr.K.	KrizaK.	LázK. IV.	LázK. V.	LázK. VI.	Nagysz.K.	PozsK. III.	SzékelvadvK. II.
-d (lepöd-)								1*
-g (rettög)						1		
-get (fenyőget)	1					10		
-l (tisztöl)*	5		5			56	1	
-z (ervendöz)	4	1		2	1	14		3
-z ^x (esztönöz)		11	6	10	25	49	1	11
-delm ~ delem ^x		3	3			1		1
-s (érdemös)	181	85	39	79	55	539	9	28
-tlen (kegyötlen)	5		1			30		
-k (emberök)	2		2			27	2	10
-tt (szerzőtt-)	5	9		15	4	156	1	15
-k (szenvedök)	2		2			27	2	10
-m (kenyergetöm)	1	3	4	9		38	13	
-l (gyötretetöl)		6	6	4	1	12		
-d (fedöd)	4		5	14	52	52		10
-m (lelköm)	17	51	22	41	38	306	8	28
-d (jegyesöd)	17	44	45	56		204	8	33
-tök (szizességtök-)								
-n (tizön-)	2		1		2	32		
-n (elevenön)*	4				4	19		2
-stül (mindenöstül)					1	1		2
-t (hitöt)	3	4	12	12		106	2	16
-tt (megött)	42					5	1	1
-dök (nyeldökl-)						4*		
-köd (gyenyerköt-)*	4	5	1	11	2	76	4	15

	DóbrK.	KrizaK.	LázK. IV.	LázK. V.	LázK. VI.	NagyszK.	PozsK. III.	SzékeljudK. II.
-köz ^x	2	2	8	14	1	25		
-delöm*			6	1	1			3
-elöm (gyötrelöm)			3	2	1			4
-éköny (feledéköny)			1	1				1
-tök ^x	5		1	4		19		
-höz (emberéhez)		1	2*	4		30		1
-ször (negyedször)				1		7		1
-tök (vegyetök)	3		4	6		38	1	10

	CzechK.	DebrK. I.	DebrK. II.	DebrK. III.	DebrK. V.	GuayK.	KazK. I.	KazK. II.	KazK. III.	NádK.	SándK.	SimK.	TelK. I.	TihK.	VeszprK. I.	WinkK. I.
<i>böcsül</i>		+											+	+		
<i>bötü</i>		+	+				+						+	+		
<i>csöcsömő</i>															+	
<i>csöpp-</i>	+	+	+	+	+	+	+			+				+	+	+
<i>föd</i>	+	+				+	+				+		+		+	+
<i>ött</i>							+			+			+			
<i>görjed</i>	+															
<i>gyöngé</i>	+															+
<i>körösz</i>	+	+		+			+	+			+		+	+		+
<i>köröszvény</i>	+						+		+		+			+		
<i>mönt</i> ¹				+												+
<i>mövet</i>				+		+				+		+				
<i>nömös</i>	+	+			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
<i>szöm</i>	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+		+	+	+	+
<i>szömély</i>	+	+					+	+	+	+	+			+	+	
<i>szömeröm</i>	+					+	+				+			+		
<i>szörz-</i>	+	+		+			+	+						+		+
<i>szöröz</i>	+	+		+			+	+						+		+
<i>Dömötör</i>	+									+						+

¹ LOSONCZI adattárában csak múlt idejű alakok vannak (l. NyK. XLV, 66).

b) Hangsúlytalan helyzetben:

(VII. táblázat)

	CzechK.	DebrK. I.	DebrK. II.	DebrK. III.	DebrK. V.	GuaryK.	KazK. I.	KazK. II.	KazK. III.	NádK.	SándK.	SimK.	TeJK.	TihK.	WeszprK. I.	WinkJK. I.
<i>csöcsömő</i>		+													+	
<i>édős</i>		+		+	+	+	+			+	+			+	+	+
<i>egyetöm-</i>	+	+		+			+	+	+	+	+		+	+		+
<i>embör</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
<i>érdöm</i>	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+		+	+		+
<i>érsök</i>		+				+				+			+	+		
<i>ezör</i>		+		+	+	+	+	+		+	+				+	+
<i>gyermök</i>		+	+	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+	+
<i>idegön</i>		+				+	+			+		+	+	+		+
<i>igön</i>	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
<i>ingörl-</i>		+	+			+								+		
<i>jelön-</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+
<i>mestör</i>	+		+	+	+	+	+	+	+	+			+	+	+	+
<i>mindön</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
<i>péntök</i>	+	+		+					+	+				+	+	+
<i>remöte</i>	+	+					+			+			+			
<i>részög</i>						+				+	+					+
<i>szégyön</i>	+	+		+	+	+	+			+	+				+	
<i>temérdök</i>		+					+			+						+
<i>tengör</i>	+	+		+		+	+	+		+	+		+	+	+	+
<i>teröm</i>	+	+	+	+	+		+		+	+	+	+	+	+		
<i>tévölyg-</i>		+					+		+	+				+		+
<i>Benedök</i>	+	+														
<i>Erzsébtöt</i>		+	+	+		+	+			+	+			+	+	+
<i>Gergöly</i>		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+			+		+
<i>Imrő ~ Imröh</i>	+							+								+
<i>Pétör</i>	+	+		+	+	+	+		+	+	+			+	+	+

c) Szuffixumok előtti ő-zés:

(VIII. táblázat)

	Csehk.	DebrK. I.	DebrK. II.	DebrK. III.	DebrK. V.	GuayK.	KazK. I.	KazK. II.	KazK. III.	NádK.	SándK.	SimK.	TelK.	TihK.	WeszprK. I.	WinkK. I.
-d (lepőd-)										2			1	1		1*
-get (fenyőget)	9		1			3	5	1		1	2		1*	4	1	
-l (öneköl)		94	7	6	5	6	28		1	26	14	3	23	71	7	9
-z (fedöz)	9	6		2	2		1			9	2		13	8	7	7
-z (jegyöz)			14	31	11	28					5		26		11	
-bb (szentöb)					1			1				3	1			
-d (negyvenöd)				1		1										
-delöm*	14	7		29			8	1		4	2		4	2		3
-k (lelkök)	40	269	44	31	46	103	94	16	26	255	62	7	166	348	38	1
-k (lélök)	33	65	14	35	11	20	18	2	18	70	19	4		140	13	12
-n (ennön)	6	43	3	6	1	47	32	9	8	43	13	7	135		2	5
-s (jegyös)	230	285	34	124	83	199	107	18	21	321	41	19	100	396	64	128
-tlen (egyötlen)	6	11	23		3	14	5	1		14	1		2	9	5	6
-tt (kellött)	2	136	23	17	12	27	45	4	5	76	12	9	61	113	28	38
-k (megyök)	13	14	8	6	1	4	14	2	1	30	9	1	17	30	6	11
-m (teszöm)	12	16	8	7	4	10	20	1		30	9		16	44	10	14
-l* (igei szr.)	5	3			1	2	5			6		1	2	2		4
-d (teszöd)	4	9	16	8	8	13	22	1	1	26	3	5	18	45	4	16
-n (megyön)	51	111	21	95	18	22	32	7	25	103	62	2	55	156	24	42
-rök (temeszetök)							2			3			5	6	2	
-m (lelköm)	20	68	1	1	14	26	109	3	2	264	7	15	129	152	22	130
-d (felségöd)	143	50	22	15	20	58	68	4		139	27	7	78	152	31	152
-rök (eszetök)		5				1	2		3	2			3	5		3
-n (hegyön)	23	59	6	42	7	17	18	4		18	12	1	43	57	8	20
-n (édesön)*	5	16	2	1	2	9	5			10	6	3	18	12	8	5
-stül (testöstül)							2						2			
-t (jegyöt)	21	117	11	30	17	61	65	8	9	130	7	2	65	164	17	55
-tt (felött)		2	1	2	3		1	1		5			6	5		1

d) Ö-zés szuffixumokban:

(IX. táblázat)

	CzechK.	DebrK. I.	DebrK. II.	DebrK. III.	DebrK. V.	GuaryK.	KazK. I.	KazK. II.	KazK. III.	NádK.	SándK.	SimK.	TelK. I.	TihK.	WeszprK. I.	WinkK. I.
-dögél						1	1									
-dököl		1									1					
-köd	6	45	30	36	7	19	34	10	1	52	4		38	45		19
-köz	6	26	9	5	8	18	13	1	1	19	6	2	30	39	2	9
-delöm		45					5	2	1	2			8	22	2	
-elöm		9			1		6						6	13		
-éköny		6				1	1		2*	1	3*	1	1*			1
-tők ig. szr.	5	30	5	17	10	17	14	4	5	37	10	4	32	83	24	42
-tők birt. szr.	2	18	6	10	12	22	9	3	5	40			22	44	19	32
-höz	3	39	12	9	12	19	11	1	2	28	9	3	28	47	4	9
-ször	1		4	6	1	8	4	1	2	6	5	1		36		

(X. táblázat)

Megterheltség								
kéziratteli					mai irodalmi			
oldal	ë		ö		ë		ö	
	adat	%	adat	%	adat	%	adat	%
I.	453+34 ¹	77,25	73+72 ²	22,75	453+72 ³	82,70	73+34 ⁴	17,30
II.	373+17 ¹	96,60	83+86 ²	30,40	373+86 ³	82,10	83+17 ⁴	17,90
III.	390+19 ¹	64,35	107+119 ²	35,65	390+119 ³	80,20	107+19 ⁴	19,80
IV.	410+10 ¹	65,60	94+126 ²	34,40	410+126 ³	83,80	94+10 ⁴	16,20
I—IV.	1628+80 ¹	69,20	357+403 ²	30,80	1626+403 ³	82,20	357+80 ⁴	17,80

¹ az illabiális e-zó adatok száma² a labiális ö-zó adatok száma³ a nyelvemlékben ö-zó, a mai köznyelvben ë-zó alakok száma⁴ a nyelvemlékben ë-zó, a mai köznyelvben ö-zó alakok száma